Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 19 (15970) ◆ 1998 чылдың февраль 19, четверг ◆ Ат салган шагы 21.30. ◆ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек.

КЫШКЫ ИШТИҢ ЧЫМЫЖЫ

ЧАГЫКЧЫЛАР БОЛГАШ СӨӨРТҮКЧҮЛЕР

Ары эвес, өвүр таланың кижилери орук, харылзаа үзүктелиишкиннеринге бо-ла таваржыр. Олар үлетпүр бүдүрүлгелеринден элээн хайыы. Пассажир болгаш автотранспорт аргыжылгазы соксай бээр болза, Хандагайтыга чедери берге.

Кожууннуң кижи эмнелгези бир «КамАЗ»-тыг. Эмнелгениң кол эмчизи О. Ш. Монгуш он тонна чүък чүдүрер автомашиналыг апарганын сонуургатты. Ону организациязынга быжыглап алырынга Оксана Шыыраповна эвээш эвес күжениишкиннерни үндүрген. Бөгүнде кожуунга турган автотранспорт бүдүрүлгези дүшкен. Бир эвес аңаа хензиг-ле дузалапкан болза, АТБ тынгарлып болур турган. Ооң өске черлерге өре-ширези база бар, ынчалза-даа ону акша шилчилгези-биле алыры болдунмастаан. Электри, чылыг энергиязының хөлезини, өске-даа чарыгдалдар, үндүрүглер автобүдүрүлгени сандараткан.

Дүшкен бүдүрүлгениң орнун солуптар күчү-күш Хандагайтыда кайда боор ийик. Колдуунда кожуун эмнелгезиниң чаңгыс КамАЗ-ы арткан. Хонукта ол бир катап хөмүр-дашты Чадаанадан сөөртүп эккеп турар, сөөртүлге черле үзүктелбес. Чүге дээрге чагыкчылар саны хөй, автомашинаның мунукчузу Семен Михайлович Сат ажыл-ижинге бедик харысалгалыг.

Чолаачы-биле ужуражып чугаалаштывыс. Ол мынча диди:

— Хүнде ийи-даа катап чоруп болурунуң аргазы бар. Ынчалза-даа ол болдунмайн тур. Чүге дээрге, Чадаананың хөмүр-даш уургайынга манаашкын хөлчок саадалгалыг. Кожавыс аймактың хөмүр-дажының шынары шуут аргажок чорду (чогум ол чер бистен ырак эвесте, чээрби километр безин четпес). Ынчангаш Чөөн-Хемчикче хөмүр-даштап чоруп турар мен.

Рынок экономиказының бүдүүзүнде амыдыралывыс эки турган. Кижилер мурнунда даалап, төп-октап турган эрги хөмүр-дажын катап одап эгелээн.

С. М. Сат Хандагайтының албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң, чуртталга бажыңнарының хөмүр-дажын сөөртүп турар. Хөмүр-даш сөөртүп алырынга пенсия-пособиези чүгле мөлдүк-калдык кижилер база бар. Назылап кырааннарның, инвалидтерниң, өг-бүлезиниң эр ээлерин чидирген, хөй ажы-төлдүг ботиелерниң чуртталга бажыңнарының одаар чүүлүнүң өртээн чиигедириниң хемчеглери чаа шиитпирлеттинип турарын дыңнадывыс.

Назыны үжен хар чаа ажып чоруур-даа болза, Семен Сат амыдырал-чуртталганың, рынок экономиказының хөй талаларын, иттиригли болуушкуннарын ханы билир чорду. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр ол хевирлеттинген, муңгашталбайн-даа чоруур, чоннуң оорразында аар чүък апарган бөгүнгү шаг-үеде өг-бүлезиниң, үш ажы-төлүнүң эргелиг, ынанныштыг кижизи.

Чолаачының туружу кайы хире эвес дээш, чамдык айтырыгларны салгыладымдаа: чижилге, адаан-мөөрейге аяа долуп, караа көзүлбестей берген чоруктарның чижектери, факт-барымдаалары хөй. Семен Сат бирги ээлчегде аал-оранын, өг-бүлезин, ийи оглун, бир кызын сеткилинге чоок кылдыр чугаалаар чорду. Чолаачы хазының аайы-биле элээди назынында автомашина башкарып, чоорту профессионал чолаачы апарган.

КамАЗ башкарары, эдилеп карактаары чиик эвес. Ооң чүъгү хөй, хереглекчилер-чагыкчылар база хөй. Ол чоннуң чоон оруу-биле хөмүр-даш сөөртүлгезин уламчылавышаан.

ЧУРУКТА: Семен САТ.
Василий **БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруу.

САНДАРААШКЫН ҮР БОЛБАС ДЕП БОДААН

1997 чылдың октябрь 24-те Күрүне Думазы «Россия Федерациязында амыдыраарының кудуку хемчээлиниң дугайында» РФ-тиң Хоойлузун хүлээп алган, ол 1998 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген.

Амыдыраарының кудуку хемчээлин 1988 чылда-ла ажылдап кылып эгелээн, ынчан ону кудуку хемчээлдиг хереглекчи бюджеди деп адап турган. Ынаар 300 ажыг хевириниң аъш-чем аймаан, аъш-чемге хамаарышпас барааннарны, санитария, гигиена эт-севин, ачы-дуза чедирилгезин, үндүрүглерни болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлерни киирген турган.

1992 чылдың эгезинде, кыжан өртектер хостуг салдынып, а ооң-биле чергелештир чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнели кудулап баткан үеде, Чазак чоннуң эң түреми кезээнге социал дузаны чедирер ужурга таварышкан. Ол үеден бээр-ле амыдыраарының кудуку хемчээли деп билиг тыптып келген. Ооң санаашкынынга барааннарга хереглелдиң эң кудуку нормазын салган.

Амыдыраарының кудуку хемчээлин хөлчок кыска хуусаага (1—1,5 чыл) болгаш экономиктиг кризистиң эң берге үе-чадазынга таарыштыр көрген. 1993 чылдың төнчүзүнден тура экономика көдүрлүп, чурттакчы чоннуң амыдыралының байдалы экижий бээр, ындыг төлээде ол кыска үениң дургузунда чамдык улус мооң мурнунда садып алган бараан-сараанының курлавырын ажыглап, чаа мебель, идик-хеп, оруп-дөжек эт-севи сатпайн барып болур деп ынчан санап турганнар. Ынчалза-даа экономиканың сандараашкынныг байдалы узамдыгып чоруй барган. Чазак чурттакчы чоннуң боттуг орулгаларын калагалап арттырарының талазы-биле бар турган хемчеглерни ап, ажыл төлевириниң, пенсияларның, дузаламчы акшаларының хемчээлин өстүрүп, чединмес кижилерже угланган программаларның боттанылгазын чедип ап келген.

Тыва Республикага элээн каш чылдарның дургузунда күрүне дотациязының күсели-биле кол-кол аъш-чем аймаанга — хлебке болгаш сүтке өртектерни кудуку деңнелге тудуп, амыдырал ужур-уткалыг адырларның продукциязынга база ачы-дуза чедирилгезинге (электри энергиязынга, хөмүр-дашка, газка болгаш өске-даа) өртектерни үе-чада аайы-биле чоорту таарыштырып салыр политиканы боттандырып келген, ындыг болзажок чурттакчы чоннуң дыка хөй кезииниң ап турар орулгазы амыдыраарының кудуку хемчээлинден эвээш.

Тыва Республиканың Чазаа амыдыраарының кудуку хемчээлин тодарадырының талазы-биле комиссияны тургускан, ооң составынче Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде, Экономика яамыларының, Күрүнениң Статистика комитединиң, республиканың Профэвилелдер чөвүлелиниң, эртемниң специалистери бактаап кирген. 1993 чылдан эгелеп ук комиссия ниитизи-биле Тыва Республиканың иштинде амыдыраарының кудуку хемчээлин ай санында санап эгелээн, а кожууннарга, болгаш хоорайларга хамаарыштыр ындыг санаашкыннар 1995 чылдан бээр кварталда чаңгыс катап кылдынып турар апарган.

Амыдыраарының кудуку хемчээлиниң кол чүүлүнге аъш-чем корзиназы хамаарыжыр. Аъш-чем барааннарынга хереглелдиң эң кудуку нормативтерин 11 бөлүкке каттыштырган: хлеб болгаш хлеб продуктулары, сүт болгаш сүттен кылыглар, эът болгаш эът продуктулары, картофель, балык болгаш балыктан кылыглар, чуурга, чигир, маргарин, хендир-үзү, ногаа болгаш бахча аймаа, кат-чимис болгаш өске-даа чүүлдер.

Аъш-чемге хамаарышпас барааннар түүзүнче чүгле чамдык идик-хеп аймааның, санитария, гигиена барааннарының эргежок чугула хевирлерин, тоң чугула эм-таң аймаан, коммунал ачы-дуза чедирилгезинге, харылзаага болгаш албан төлээр төлевирлерге (үндүрүг болгаш өске-даа) чарыгдалдарны киирген.

1997 чылдың декабрьда 4 кижилиг өг-бүлеге хамаарыштыр амыдыраарының кудуку хемчээлиниң санаашкыннарын үндүрүп көөрге, ТР-ниң чурттакчы чонунуң бир кижизинге айда 545,1 рубль херек болуп турар. Ооң иштинде:

— аъш-чемге — 294,8 рубль (54,1 хуу);
— аъш-чемге хамаарышпас барааннарга — 142,4 рубль (26,1 хуу);
— ачы-дузага — 78,9 (14,5 хуу);
— үндүрүглерге болгаш албан төлээр төлевирлерге — 28,8 рубль (5,3 хуу).

Чурттакчы чоннуң бөлүктеринге хамаарыштыр амыдыраарының кудуку хемчээли эрткен чылдың декабрьда мындыг янзылыг болган:

	Аъш-чем (рубль)	Аъш-чемге хамаарышпас барааннар (рубль)	Ачы-дуза (рубль)	Үндүрүглер болгаш албан төлээр төлевирлер (рубль)	Амыдыраарының кудуку хемчээлиниң түңү (рубль)
Эр улус 16—59 хар	331,2	158,5	78,9	57,7	626,3
Херээженнер 16—54 хар	283,9	173,1	78,9	57,7	593,7
Пенсионерлер	262,3	130,3	65,0	—	457,6
0-дан 6 хар чедир уруглар	256,9	102,6	58,8	—	418,4
7-ден 15 хар чедир уруглар	359,5	128,4	60,7	—	548,7

1997 чылда республиканың чурттакчы чонунуң ортумак айда акша орулгазы 548 рубль түңнүг болуп, 1996 чылга деңнээрге, 36,2 хуу өскен. Эрткен чылдың 12 айының дургузунда амыдыраарының кудуку хемчээли 564,4 рубльге деңнешкен, ук сан чурагай ооң мурнунда чылдың ол-ла үезинге көөрде, 7 хуу бедик болуп турар.

Амыдыраарының кудуку хемчээлинден эвээш акша орулгалыг кижилерниң саны чоорту кызырлып олурар. Эрткен чылдың 12 айларының дургузунда чурттакчы чоннуң ортумак айда акша орулгазы амыдыраарының кудуку хемчээлин 97,0 хууга хандырган. 1996 чылда ук көргүзүг 72,5 хууга деңнежип турган болгай.

Мооң мурнунда чылдарда дег орулганың кол үндезин-дөзү күш-ажыл төлевири болуп артпышаан. Нити республикага хамаарыштыр алырга, 1997 чылдың январьда ортумак шалың 648,5 рубль турган, статистика органнарының дыңнадыын езугаар алырга, ук көргүзүг ноябрьда 11,5 хуу өзүп, 723,8 рубль болган.

Амыдыраарының кудуку хемчээлин чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин болгаш социал политиканың база социал программаларның боттанылгазын үнелээринге, чединмес хамаатыларга күрүнениң социал дузазын чедиреринге, бюджеттер хевирлээринге, федералдыг деңнелге тургустунуп турар күш-ажыл төлевирлериниң, назылап кырааның пенсияларының кудуку хемчээлин үндезилээринге, а ол ышкаш стипендияларның, пособиелерниң болгаш өске-даа социал төлевирлерниң тодарадылгазын чорударынга ажыглаар.

Дыка хөй бүдүрүлгелер, организациялар коллективтиг керээни чарып тура, боттарының ажылдакчыларының социал камгалалынга амыдыраарының кудуку хемчээлин өөренип көрүп, кичээнгейге ап турар.

Россия Федерациязының «Россия Федерациязында амыдыраарының кудуку хемчээлиниң дугайында» Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр нити Россияның-даа иштинге, ооң субъектилеринге-даа чурттакчы чоннуң кол социал-демографтыг бөлүктеринге хереглел корзиназын тодарадырының талазы-биле чаа методиктиг сүмелерни ажылдап кылыр апаар.

Бо чылдан эгелеп чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге болгаш кол социал-демографтыг бөлүктерге амыдыраарының кудуку хемчээлиниң түңүн хереглел корзиназынга база Тыва Республиканың Күрүнениң статистика талазы-биле комитединиң аъш-чем продуктуларынга, аъш-чемге хамаарышпас барааннарга, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш албан төлээр төлевирлерге база чылдаларга хереглел өртектериниң деңнелиниң дугайында дыңнадыгларынга үндезилеп квартал санында тодарадыр. Ол дугайында медээни массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Любовь **НИКИФОРОВА**,
ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызында килдис начальниги.

Парлалга бөлүү дыңнадып тур

ШАҢНАЛДАРНЫ — БАНКИРЛЕРГЕ

СБС—АГРО Банк бөлүктери башкарар компаниязының баштаар черинин даргазы Алексей Григорьев болгаш УК БГ СБС—АГРО Директорлар эвилелиниң даргазының бирги оралакчызы Юрий Трушин ГФ-тиң Президентизи Б. Ельциннин Чарлыын езугаар «Хүндүлел орден»-биле шаңнатканнар. Бедик шаңналдарга олар «күрүне мурнунга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы» дээш төлептиг болган. Чурттуң агроүлетпүр комплекизинге реформаларны чорударынга улуг күжениишкини, ооң иштинде 1997 чылда ажыл-агыйларга чиигелделиг чээлилерниң чаа аргазын чедимчелиг ажыглап киирген дээш банкирлерни күрүне ынчаар демдеглээн. СБС—АГРО кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин акшаландырар кол банк турган.

Шаңналга төлептиглерниң арасынче эрткен чылын эң дээре дээн бүдүрүкчү түңнелдерни чедип алган агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң удуртукчулары база кирген.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың саң-хөө-ажыл-агыйы болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының сан-барымдааларга үндезилеттинген хыналдазының түңнелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың февраль 12. № 68. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-хыналда эргелелиниң кол контролер-ревизору Д. М. Куууларның «Тыва даг-дүгү» комбинатта бүдүрүүшкүннү чогумчудул экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың август 8-те № 316 доктаалының күүселдези дээш Чазак комиссиязының чорутканы хыналданың түңнелдериниң дугайында информациязын дыңнап база чугаалажып көргеш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртулгазы бүдүрүлгениң ажылын чогумчудуп экижидер болгаш ону кризистен үндүрер талазы-биле чогуур хемчеглерни албаан деп, Тыва Республиканың Чазаа демдеглеп тур. 1993—1995 чылдарда комбинаттың ЧЭТ-ке чаңгыс удаа эвес болгулаан аварияльг байдалдар ону база бадыткаан, ол авариялар котелагрегаттарны сандан үндүрүп, чурттаалга бажыңнарының, социал адыр объектилериниң, бүдүрүлге цехтериниң одалга системаларын доңурган болгай.

Республиканың Чазаа «Тыва даг-дүгү» комбинатка деткимчени доктаамал көргүзүп келген. Болган аварияларның уржуктарын чайладырынга болгаш септелге-тургузулга ажылдарынга 8,4 млрд. рубльди аңгылап берген. Республиканың Чазааның дилээ-биле Россияның Онза болуушкуннар яамызы комбинаттың ЧЭТ-ке котелагрегаттарны болгаш өске-даа дерилгелерни сөөртүрүнге дүрген дузаны чедирген. Бүдүрүлгениң саң-хөө байдалының турум эвес байдалын өөренип көрбүшаан, комбинаттың суг база чылыг-биле хандырылгазының болгаш канализация объектилерин Ак-Довурак хоорайның муниципалитет өнчүзү кылдыр дамчыткан. Бо чылын комбинатче даштыкы эргелеп башкарылганы кииргени-биле «Кустанай даг-дүгү» комбинаттан дуржулгалыг специалистерни чалаан. Эрге-чагырганың федералдыг күүсекчи органнарында «Тыва даг-дүгү» комбинатка кезек-кезектеп деткимче көргүзер дугайында айтырыгны ажылдап кылып турар, ону акционерлери-биле документилерни белеткеп турар.

Комбинаттың ажылы чала экижип эгелээн. Даг-дүгү казып тыварының нити хемчээли улгадып кел чыдар.

Комбинаттың мурнунда турган удуртукчуларының ажыл-агыйжы эвес болгаш харысалга чок чорууннуң уржуундан саң-хөө-ажыл-агыйы болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер болгулаан дээрзин хыналда көргүскен. Комбинаттың директору Г. В. Парамзин турда, (1990 чылдың сентябрьдан 1995 чылдың февральга чедир) даг-дүгүн даштыкы фирмаларга контроль-хыналда чокка болгаш ол талазы-биле керээлерни тодаргай бүрүткевейн чүдүрүп чорудуп турган. Ооң түңнелинде комбинаттың агар санынга чүдүрүп чоруткан продукция дээш акша-хөреңги кирбээн. Чижээлээрге, 1992 чылда «Намхын» (КУДР) садыг ниитилелинге Россияның «Красноярсквнешпромтехобмен» фирмазын дамчыштыр чоруткан 738 тонна даг-дүгү дээш 306 муң доллар (АКШ) комбинаттың агар санынче кирбээн, ол түңнү карылгаже үндүр бижипкен. Цзилинь провинциязының (Кыдат) даштыкы садыг каттыжышкынынга даг-дүгүн бергени дээш төлевир санажылгага кирген 56,3 млн. рубль түңге плита шайның шынары багай дээш база үндүр бижээн. Ол-ла фирмадан бартер езугаар келген стоматология кабинеттериниң оларның бирээзи-ле 21 млн. рубль өртек-үнелиг беш комплектизин Г. В. Парамзин Красноярск хоорайже төлевир чокка сөөртүрүп чоруткан.

Валюталар операцияларының дугайында федералдыг хоойлужудулгага хажыдыышкын кылып, «Генджэ» (КУДВ) даштыкы садыг фирмага дужааганы даг-дүгү дээш 47,6 муң доллар (АКШ) түңге берген акша-орулганы чүгле ийи чыл эрткен соонда, республиканың Саң яамызының валюта агар санынче шилчиткен.

«Тыва даг-дүгү» комбинатты Д. М. Свавильный удуртуп турган үеде (1995 чылдың февральдан 1996 чылдың августа чедир) ындыг янзылыг хажыдыышкыннар уламчылап турган. «ОВДЖ» деп иран фирмаже чүдүрүп чоруткан даг-дүгү дээш 36 муң доллар (АКШ) бүдүрүлгениң агар санынче кирбээн.

Д. Х. Ооржак чиңгине директорлап турган үеде (1996 чылдың июньдан 1997 чылдың майга чедир) чүдүрүп чоруттунган даг-дүгү дээш «Хорташ трейдинг интернешнл СО» (Иран) фирмадан 624,4 млн. рубль, «Дальсоконтракшн» каттышкан бүдүрүлгеден 331,4 млн. рубль акша-хөреңги алдынмаан.

1997 чылда Абазин саң-хөө-саарылга участогунга сайгаартынган 87 тонна даг-дүгү дээш акша-хөреңгини комбинатка алыр талазы-биле олар хемчеглер албаан, хыналданың илереткенин езугаар алырга, даг-дүгү айыттынган чогуур черинге четпээн болуп турар. Документилер езугаар продукция «Тываагроүлетпүртудуг» акционер ниитилелиниң автомобильдеринге (чолаачылары Судачаков, Ширээков, Топояков, Севостьянов) чүдүртүнген.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың мурнундагы удуртукчулары хандырылга болгаш садыг-саарылга килдизиниң начальниги А. В. Калининниң ажыл-чорудулгазын шыңгыызы-биле контрольдавайн турган.

1995 чылдың октябрьда Цзилинь провинциязының Москвада даштыкы садыг экспорт-импорт каттыжышкынынга даг-дүгүн дужааганы дээш баштайгы төлевир болур 47,6 муң долларны (АКШ) дугуржулга езугаар алгаш, оң кассага дужаавааан. 1995 чылдың ноябрьда «Соло» хуу бүдүрүлгеден 112 млн. рубльди алгаш, алды айлар эрткен соонда кассага чүгле 100 млн. рубльди дужааган.

1997 чылдың апрельде А. В. Калининниң чөпшээрели-биле «ОВДЖ» фирманың Ташкент хоорайда төлээзи 14,1 муң долларны (АКШ) Р. Ч. Огайга туда берген. Р. Ч. Огай 14,1 муң долларны (АКШ) «ОВДЖ» фирманың оралакчы-президентизи дээрги Голамалиго 1997 чылдың август 21-де дамчытканының актызын дедир берген, хыналда чоруп турган үеге чедир комбинаттың агар санынга ол кирбээн.

1997 чылдың декабрь 31-ге чедир продукцияны дужаар болгаш хамааты негелде талазы-биле кандыг-даа керээлерни чарып, Россияга болгаш даштыкыга комбинаттың эрге-ажыктарын камгалаар эргелиг бүзүредилгени А. В. Калининге Д. Х. Ооржак кылып берген. Ону ажыглап алгаш, садып алыкчылардан туда алган 321,5 млн. рубльден 207 млн. рубльди кассага дужаавааан.

Комбинатка хамаарыштырбайн, чүдүрүп чоруткан продукция дээш орулга-акша күсели-биле чедиртинген ачы-дузалар дээш санажылга кылыр чорук комбинатта чаңчыл апарган. 1996 чылдың августа комбинаттың чагаазын езугаар «Дальсоконтракшн» каттышкан бүдүрүлге «Байыр» база «Хая-Аразы» арат ажыл-агыйларга кайызынга-даа 30 млн. рубльди шилчиткен.

1993 чылда аренда керээзин езугаар тургустунган садыг килдизи херек кырынга комбинаттың күсели-биле хандыртынып турган, 1995 чылдан бээр өре-ширези 537,6 млн. рубль болган.

Комбинаттың мурнундагы чиңгине директорларының кошкак удуртулгазының түңнелинде комбинатка солуттурбайн 34 чылда ажылдаан кол бухгалтер В. М. Волков турда, долу эвес санаашкын-биле 69 млрд. рубль түңге күрүнеге когарал чедиртинген, ооң иштинде эрткен чылдарның карылгазы — 45,2 млрд. рубль болган. Сөөлгү чылдарда даг-дүгүн болбаазырадыры дыка кудулаан, 1995—1997 чылдарда 22 муң тонна болган.

«Даг-дүгү» комбинаттың өре-ширези 28 млрд. рубль болуп турар, ооң иштинде даг-дүгүнүң дужаалдаларының талазы-биле — 10,6, оларның иштинден россия фирмаларныы—2,8, даштыкыныы—7,8 млрд. рубль (1997 чылдың өртектери-биле), чылыг болгаш электри энергиязы дээш — 17,5 млрд. рубль өрелиг. Кредитор өрези—47,7 млрд. рубль, ооң иштинде ажыл төлевириниң талазы-биле — 7,4 млрд. рубль.

Өре-ширени төлеп шыдаар шинек чок чорук дугайында херектер болгаш саң-хөөнү экижидер талазы-биле федералдыг эргелелдиң Тыва Республикада Девискээр агентилелиниң талазындан арбитраж эргелекчизиниң албан-дужаалынга ажылдаар ажылдакчы дээш конкурсту эрттирер талазы-биле баш удур алдынган хемчеглер эки түңнелдерни берип эгелээн. Ыңчалзажок даштыкыдан эргелеп башкарылганы чорударының планының боттанылыкыны, мурнунда дужааттынган даг-дүгү дээш акша-хөреңгилерни дедир эгидер дээш садып алыкчылар-биле ажыл узамдыккан.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар, садыг болгаш делегей харылзааларының яамызы даг-дүгү дужаалдазының талазы-биле делегей деңнелинге комбинаттың ажыл-чорудулгазын башкарып таарыштырарынга чогуур контрольду боттандырбаан. Республиканың Чазааның талазындан чаңгыс удаа эвес айтыышкыннар турза-даа, Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң, Үндүрүг полициязының федералдыг албаннарының Тыва Республикада Эргелелдери, республиканың Иштики херектер яамызы «Тыва даг-дүгү» комбинатта самчыгдаашкыннарның факт-барымдааларын истеп тывар болгаш 1991—1997 чылдарда даг-дүгүн дужааганы дээш акша-хөреңгилерни эгидер талазы-биле чогуур хемчеглерни албаан, ол чорук бүдүрүлгени хоозураашкынга чедирген.

1994 чылдың сентябрьда Саң яамызының Контроль-хыналда эргелелиниң моон мурнунда хыналдазының илереткени четпестер болгаш хажыдыышкыннар чайлаттынмаан.

Үстүнде илереттинген чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. «Тыва даг-дүгү» күрүне комбинадының саң-хөө-ажыл-агыйы болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының сан-фактыларга үндезилеттинген хыналдазының түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-хыналда эргелелиниң кол контролер-ревизору Д. М. Куууларның информациязын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.
2. Ак-Довурак хоорай чагыргазының (С. К. Күжүгет) болгаш Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күркомитединиң мурнундагы удуртулгазының «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар талазы-биле ажылын багай деп демдеглээр.
3. Тыва Республиканың мурнунда турган Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының, Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар, садыг болгаш делегей харылзааларының яамызының, Россия Федерациязының Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш садыг яамызының Тыва Республикада төлээзиниң, «Агропромбанк» Тыва девискээр банкызының талазындан «Тыва Даг-дүгү» комбинаттың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга четпес контролюн, экспорт-импорт талазы-биле керээлерниң күүселдези дээш учетту база контрольду хандырбаанын айтыр.
4. Комбинаттың удуртукчуларының самчыгдаашкын болгаш албан-дужаалдарын шын эвес ажыглаан факт-барымдааларының талазы-биле истелгелерни чорударынга узамдыктырар, чылдырар чорук дээш база даштыкы фирмаларга дужааган даг-дүгү дээш акша-хөреңгилерни эгидер талазы-биле хемчеглерни албаан, бартер керээлериниң чурумун үрээни, валюта хоойлужудулгазын хажытканы дээш Россия Федерациязының Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының болгаш Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелдериниң начальниктери Ч. А. Удумбара болгаш В. С. Чанзанны айтыр база сагылга-чурум талазы-биле оларга хемчег онаарының дугайында айтырыгны Россия Федерациязының үстүнде турар федералдыг албан черлеринге тургузар.
5. Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-хыналда эргелелиниң 1994 болгаш 1997 чылдарның сентябрьда эрге-хоойлу камгалаар органнарже дамчыткан материалдарның талазы-биле истелге чорудулгаларын доозар база комбинатка чедирген когаралды буруулуг кижилерден дедир эгиттирер талазы-биле хемчеглер алдынар деп Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының, Россия Федерациязының Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң, Россия федерациязының Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң удуртукчуларының билдириишкинин дыңнаан деп хүлээп алыр. Истелгениң чоруп турарының дугайын Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың март 15-те хуралынга илеткээр.
6. Тыва Республиканың Чазааның аппарады (Ананьин) Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-хыналда эргелели-биле (Куулар) кады хыналданың материалдарын Тыва Республиканың Прокуратуразынче (Овчинников) дамчыдар.
7. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының Контроль эргелелинге болгаш Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырапка дагзыр.

Ш. ООРЖАК

„ТЫВА ДАГ-ДҮГҮ“ КОМБИНАТ:

САНДАРАЛ, ХООЗУРАЛ, ТҮРЕГДЕЛ

Бо чылдың февраль 3-те үнген «Тувинская правда» солунга Л. Натпит-оолдун «Даг-дүгүнүң» дүргээн кым чазарыл?» деп эгелиг чүүлүн номчааш, аңаа долузу-биле каттыжып, бо удаада ында көргүстүнмейн барган чамдык фактыларны маңаа киирбишаан, Ак-Довуракта даг-дүгү бүдүрер комбинаттың саң-хөө талазы-биле сандарап баксырааш, сөөлгү 2—3 чылдар иштинде ажылчыннар акша-шалың албайн турарының чылдагааннарын номчукчуларга таныштырар бодап тур мен.

ХӨЛЕГЕЛИГ ЭКОНОМИКА

БУЗУРУКЧУ КИЖИЛЕРНИҢ ЧЕМИЖИ

Эрткен 1997 чылдың июль-сентябрь айларында Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тывада контроль-ревизия эргелелиниң Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» комбинатка хыналда кылып келириниң мурнуу чарыында кымга-даа хамаарышпас аудиторлуг хыналданы чоруткан турган. Ол хыналданы мен бодум кылган болгаш, маңаа мээң илереткеним фактыларны киирип көрейн.

Аудиторлуг хыналдага 1994—1996 чылдарның база 1997 чылдың 7 айларының бухгалтер документилери, база ол үеде даг-дүгүн садып-саарар дугайында чардынган керээлер кирген. Комбинаттың саң-хөө талазы-биле буурап баксыраан чылдагааннары чүдел, буруулуг кижилер кымнарыл, даг-дүгүн өскээр ажыглап, хуу кижилер байып турган фактылар бар бе деп айтырыглар кичээнгейге алдынган. Аудиторлуг хыналда үстүнде салдынган айтырыгларга долузу-биле харыны берген болгаш ол хыналдадан билдинип үнүп келген чамдык фактыларны моон адаанда киирдим.

1992 чылда ынчангы комбинаттың чиңгине директору турган Г. В. Парамзин Красноярск хоорайга турган «Красноярсквнешнетехобмен» деп фирма-биле керээ чаргаш, Соңгу Кореяда «Намхын» дээр садыг ниитилелинче 723 тонна асбести чүдүрүп чорудупкан, а ол даг-дүгүнүң өртээ дорт комбинатче келбес, а Красноярскиде дугуруштурукчу (комбинат биле Соңгу Кореяда фирманың ийи аразында) фирмага кээп. Чүгле ооң соонда ол акшаны Красноярскиде фирма «долгап-долгап» комбинатче шилчидип бээр турган. Маңаа дораан мындыг айтырыг тургустунуп кээр: «Чүге Соңгу Кореяда ол фирма-биле дорт керээ чарбайн, а Красноярск хоорайда дугуруштукчу (посредник) фирма-биле керээ чарып турганыл? Чүге дээрге ынчангы чиңгине директор турган Г. В. Парамзин база кол бухгалтери турган Г. В. Волков олар Красноярск хоорайга боттарының хууда бир фирмазын ажыдарын баш удур планнап, ону кылырда комбинаттың бүдүрүп каан даг-дүгүн ажыглаарын шиитпирлеп алган турганы ам бо хүнде чажыт эвес апарган. Чүге дээрге Ак-Довуракта даг-дүгү комбинадының ынчангы чиңгине директору турган Г. В. Парамзин Красноярск хоорайда дугуруштурукчу «Красноярсквнешнетехобмен» деп фирма-биле керээ чаргаш, ол керээ езугаар Соңгу Кореяда «Намхын» дээр садыг ниитилелинче 723 тонна даг-дүгүн чүдүрүп чорудупкан. А «Намхын» дээр даштыкы садып алыкчы даг-дүгүнүң өртээн комбинатче эвес, а Красноярскиде дугуруштурукчу фирмаже шилчидер. 728 тонна даг-дүгүнүң өртээ керээ езугаар 306 муң американ доллар, а бистиң рубльче шилчидерге бо хүннүң курузу-биле 1846098 рубль, а эрги акша-биле 1846098000 рубль болур.

Херек кырында ол 728 тонна даг-дүгү азы 306 муң доллар анаа халас барган, чүге дээрге «Красноярсквнешнетехобмен» дээр фирма ол 306 муң долларны «Намхын» дээр корей фирмадан алгаш, комбинатче шилчидип бербээн, а өскээр чарыгдап, боттарының ажыл-агыйынга ажыглап каапкан.

Кажан комбинат ону төлеттирер дугайында айтырыг кодуруп кээрге, үстүнде айытканым «Красноярсквнешнетехобмен» дээр фирма кээра өжегерээн боду-ла узуткаттынып калган болгаш, чаңгыс рубль-даа комбинатка төлеп бербээн. Кол бухгалтер турган Г. В. Волков 728 тонна даг-дүгүнүң өртээн азы 1992 чылда турган курс езугаар 1276020 муң рубльду комбинаттың когаралынче үндүр бижипкен. Ол «Красноярсквнешнетехобмен» дээр фирманың орнунга Парамзинниң оглу «Атим» дээр акционерлиг ниитилел ажыдып алгаш, ооң чиңгине директору апарган.

Ак-Довуракта даг-дүгү комбинадының чиңгине директору турган Г. В. Парамзин 1995 чылда Тывадан Красноярск хоорайже көжүп чорупкан. Ол көжүп чоруурда даг-дүгүнүң өртээнге Кыдаттан келген, комбинаттың ажылчыннарын эмнээри-биле тургузуп каан турган диш эмнээр кабинеттиң дериг-херекселдерин бүдүү сөөртүп алгаш барган болгаш комбинатка чаңгыс рубль-даа төлевээн. Ол диш эмнээр кабинетти Красноярск хоорайга аппаргаш, бодунуң кадайының хууда диш эмнээр кабинеди кылып берген. Ол диш эмнээр кабинеттиң өртээ (Кыдаттан комбинатка чедир сөөрткен чарыгдалдары-биле катай) 53 млн. рубль ажыг турган.

Г. В. Парамзин Тывадан көжүп чоруй баарга, ооң орнунга комбинатка кол инженерлеп турган Д. М. Савильный комбинаттың чиңгине директорунга томуйлаткан. Ооң мурнунда турган директорларның даг-дүгү сайгарарда садып алыкчылар-биле боттары дорт керээ чарбайн, а кандыг-бир хууда өнчүлүг дугуруштурукчу фирмалар, ниитилелдер-биле керээ чарар арга-дуржулгазын ажыглап, чаа томуйлаткан Д. М. Савильный база-ла ындыг будалчак керээлерни чарып эгелээн. 1995 чылдың июнь 20-де Новосибирск хоорайда турар «Сонос» дээр кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел-биле 30/6 дугаарлыг керээни Д. М. Савильный чарган, аңаа ат салган. Ол керээ езугаар комбинат 10000 тонна даг-дүгүн «Сонос» дээр ниитилелдиң айтып бергени даштыкы фирмаларже чүдүрүп чорудар хүлээлгени алган. Ол-ла керээде айтып турары чүл дээрге, «Сонос» чүгле даштыкы фирмалар-биле керээ чарар болгаш ол керээ езугаар даг-дүгүнүң өртээнге келген валютаны бодунуң агар санынче шилчиттирип алыр турган. А комбинат даг-дүгүн чүдүрүп чорутпушаан. «Соностуң» үндүрген бүгү чарыгдалдарын төлээр болгаш оон аңгыда «Соноска» саттынган даг-дүгүнүң өртээнден 12 хуу комиссионнуг шаңналды валюта-биле төлээр турган. Чаңгыс бо керээниң негелделеринден безин ап көөрге, кымга ажыктыы, кымга когаралдыы билдине бээр.

Бо үстүнде керээге үндезилээш, бир дугаар 133710 доллар түңнүг 354 тонна даг-дүгүн комбинат Иранда турар «Шарк трактор КО» деп фирмаже чүдүрүп чорудупкан. Ооң өртээ 133710 доллар Новосибирск хоорайда «Соностуң» «Сибэкобанк» дээр коммерциялыг банкының филиалында ажыдып алганы валюталыг 001070216/850 дугаарлыг агар санынче кирген. Ийи дугаар 151050 доллар өртектиг 520 тонна даг-дүгүн база-ла «Шарк трактор КО» деп Иран фирмаже чүдүрүп чорудупкан.

Үш дугаар 36500 доллар өртектиг 200 тонн даг-дүгүн база чүдүрүп чорудупкан.

Дөрт дугаар 242000 доллар өртектиг 200 тонна даг-дүгүн комбинат Иранда «Хорта и трейдинг интернейшл СО» деп фирмаже чүдүрген.

Ниитизи-биле бо дөрт катап чүдүрүп чоруткан 599260 доллар өртек-үнелиг 1954 тонна даг-дүгүнден комбинат орулга алыр хамаанчок, когаралдыг болган, ол когаралдың түңү 1516587365 рубль болган, ооң иштинде кол бухгалтерлеп турган Г. В. Волковтуң чарыгдалдарын үндүр бижипкени 30240000 рубль, Россиядан дашкаар үндүр садар эң куду өртектен безин эвээш өртекке санатканындан когарал — 496575140 рубль, «Соноска» төлээн 12 хуу шаңналы 71911 доллар азы 414999535 рубль боор турар.

1996 чылдың төнчүзүнде Д. М. Савильный комиссионнуг шаңналдың хуузун эмин эрттир көвүдедипкенин билгеш, ону 7 хуу чедир эвээжедирин «Соностуң» директору Н. А. Осипов-биле дугуржуп алганнар.

Үстүнде айытканым керээниң негелделерин езугаар Ак-Довурактан чүдүрүп чоруткан даг-дүгүнүң өртээ бөлүр валюта комбинаттың агар санынче кирбейн, «Соностуң» агар санынче кирип турган. А «Сонос» ол кирип келген американ долларларның орнунга комбинатче рыноктуг өртектерден безин оранчок улуг өртекке янзы-бүрү диаметрлиг, хемчээлдиг трубаларны, артык кезектерни база өске-даа материалдыг өртек-үнелиг аар-саар бараанарны чоруткан боор турар. Херек кырында ол трубалар комбинатка долузу-биле келген-келбээни база чигзиничиг. Чүге дээрге «Сонос»-биле комбинаттың аразында санажылга шүүштүрген актыны Д. М. Савильный боду кылып, херек кырында комбинатка келбээн трубаларны келген кылдыр ол актыга көргүскеш, ат салчып ап турган. Чижээ, 1996 чылдың август 30-де тургускан актыда 1996 чылдың август 30 деп каан фактура езугаар 189350000 рубль түңнүг трубалар комбинатта келген деп актыда киирген, а херек кырында ол акт бижээн хүнде бо фактураны бижээни көстүп турар ышкажыл. Канчап Новосибирск хоорайдан август 30-де бижиттинген фактура-биле ол-ла хүн санажылга актызын бижип турда, ол-ла дораан Ак-Довуракка чеде хонуп келген трубалар ол? Моон алгаш көөрге, Д. М. Савильный «Сонос»-биле санажылга актызын боду бижип турган, барааны чок куруг фактураны комбинаттың талазынче ап алган боор турар. Бо хүнге чедир ол фактурада бижиттинген трубалар келбээн болгаш келбес-даа ужурлуг.

Оон ыңай чүл дээрге, «Сонос» деп хуу өнчүлүг кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге чери чүдүрүп чорудупкан даг-дүгүнүң өртээн төлевейн турда-ла, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының Ак-Довуракта чылыдылга төвүн септээринге 1996 чылдың июль айда шилчидип бергени 3 млрд. рубль түңүнден 723209374 рубльди үш удаа «Соностуң» Новосибирск хоорайда агар санынче шилчидипкен. Бо түңге «Сонос» база-ла трубалар чорудуп берген деп фактуралар комбинатта бар, ол трубаларны ол-ла түңге төп чылыдылга черин септээринге ажыглаан кылдыр үндүр бижипкен. А херек кырында кандыг диаметрлиг, кандыг хемчээлдиг, чеже трубалар септелгеге хереглеттинерил деп смета тургустунмаан.

Мооң мурнунда комбинаттың чиңгине директорунуң оралакчызы турган, а ам бо хүнде комбинатта килдис даргазы А. В. Калинин 1996 чылдың декабрь 12-де Иранга сургакчылап чораш, 364/00281499/0003 дугаарлыг керээни 1996 чылдың апрель 15-те бижиттинген күш чок шынзылга-биле Иранның төвү Тегеран хоорайга чарган. Бо керээ езугаар Иранда «ОВДЖ Бановар» деп фирмаже 200000 доллар өртек түңнүг 722 тонна даг-дүгүн комбинат чүдүрүп чорудар турган. Керээде көрдүнген өртектери Россиядан дашкаар үндүр садар эң эвээш өртектерден безин 2 катап куду өртектерге садар кылдыр көрдүнген. Чүгле өртектерге безин комбинаттың когаралы 124700 доллар азы 688468700 рубль боор турар.

1997 чылдың январь 28-те А. В. Калинин өске черлер-биле керээ чарар кандыг-даа эргези чок хирезинде, Абакан хоорайда турар хуу өнчүлүг кызыгаарлаттынган харысалгалыг «Мавр» дээр ниитилелдиң директору В. С. Астанаев-биле керээ чарып, 247000 доллар өртектиг 1500 тонна даг-дүгүн чүдүрүп чорудар кылдыр дугурушкан. 247000 долларны акшаже шилчидерге 1362699000 рубль болур. Бо керээ езугаар көрдүнген даг-дүгүнүң өртээ эң эвээш дээн өртектен безин ийи катап куду болгаш комбинат 1405415000 рубль когаралга таваржыр, а «Мавр» дээр ниитилелдиң орулгазы 1405415000 рубль болуру билдингир ышкажыл.

Бодунуң талазындан «Мавр» дээр ниитилелдиң директору В. С. Астапаев Кыдат Улус Республикада Чань-Чунь хоорайда бир компания-биле 1500 тонна даг-дүгүн чорудуп бээр деп ПФС-001 дугаарлыг 1997 чылдың февраль 3-те тургустунган керээни чарган. Бо керээ езугаар Кыдат тала даг-дүгүнүң өртээнге бир тоннада 95 доллар өртектиг 1101 тонна кукурузаны (104600 долларга), бир тоннада 295 доллар өртектиг 200 тонна ристи (59000 доллар), бир тоннада 695 доллар өртектиг 120 тонна арахисти (83400 доллар) «Мавр» дээр ниитилелге чорудар турган. А «Мавр» ол даг-дүгүнүң өртээнге келген бараанарны Ак-Довуракта комбинатче чорударда, өртектерин каш дакпыр өстүргеш, чорудуп турган.

Бо афераны (бузурукчу чорукту) кылып турган бир кол кижи ам комбинатта килдис эргелекчилеп турар, а ооң мурнунда комбинаттың чиңгине директорунуң оралакчызы турган А. В. Калинин боор турар.

Абаканда «Мавр» дээр хуу өнчүлүг ниитилелдиң директору В. С. Астапаев-биле холбажып алгаш, ол комбинаттың чүдүрүп чорудупкан даг-дүгүнүң садар өртээн ийи катап эвээш кылгаш, а орнунга келир бараанарның өртээн 3—4 катап улгаттыргаш, комбинатка А. В. Калинин боду эккеп турган.

Ооң чижээнге чаңгыс бо фактыны көргүзерге-ле четчир. 1997 чылдың апрель 1-де бижиттинген 35, 35/1, 35/2 дугаарлыг үш фактура-биле «Мавр» дээр ниитилелден А. В. Калинин 500 млн. рубльге үлетпүр бараанарны эккелген. Ол бараанарның өртээ рынокта өртектерден 3—4 катап улуг болган. 30—36 размерлиг бичии оолдарның костюму 829 муң рубль өртектиг, бичии оолдарның чолдак тону—544 муң рубль өртектиг дээш, оон-даа өске.

Комбинаттың ажылдакчызы А. В. Калининниң ол күрүнениң бүдүрүлге черинге чедирген экономиктиг когаралы канчаар-даа аажок улуг дээрзин аудиторлуг хыналдадан илерээн чамдык факт-барымдаалар көргүзүп турар. Чижээ, 1997 чылдың май 23-те № 10 фактура-биле А. В. Калинин Абакан хоорайда «Ол-Ми» дээр фирмаже улуг экскаватор хымыжының 100 санныг диштерин бирээзиниң өртээ 1518552 рубль турда, 1100400 рубльге чорудупкан. Өртээн чиигеткеш, комбинатка Калининниң чедирген когаралы 188040000 рубль болган. База-ла июнь 18-те № 12 фактура-биле «Ол-Ми» фирмаже өртээн 3-тен 10 катап кызыргаш, чорудупкан тывылбас артык кезектеринден комбинат 273264000 рубльге когараан, база-ла июнь 13-те № 17 фактура-биле А. В. Калининниң өртээн 10—30 катап бичиилеткеш, Абакан хоорайда «Комтес» деп фирмаже чорудупкан артык кезектеринден когаралы 492231873 рубль боор турар. Бо комбинатка чыткан улуг күштүг экскаваторларның артык кезектерин шак мынчаар халас чыгыы В. С. Астанаевтиң хууда ажыдып алганы коммерциялыг ниитилелдеринче А. В. Калининниң чорудупкан чылдагааны чажыт эвес-ле болгай. В. С. Астанаев ол улуг өртектиг тывылбас артык кезектерни Калининниң дузазы-биле халас чыгыы садып алгаш, ооң шын рынок өртээ-биле өске черге садып-сааргаш, ылгалын Калинин-биле кады үлежип алыр дээн сорулга-дыр.

А. В. Калининниң оон-даа өске кажар арга-биле ап чипкен акша-төгериин чогуур органнар илередип үндүрүп кээр боор деп идегээр мен. Мээң санап үндүрүп кааным-биле алырга, чүгле 1994—1997 чылдар иштинде А. В. Калининниң чедирген когаралы 1228 млн. рубль боор турар.

Ниитизи-биле Парамзин, Савильный, Калинин баштаан даргаларның комбинатка чедирген когаралы 5987,9 млн. рубль, ооң иштинде А. В. Калининниң чедирген когаралы— 1228 млн. рубль, Н. М. Кудрявцеваның хууда садыын таварыштыр — 502 млн. рубль, Д. М. Савильныйның «Сонос» дээр эштежилге черин дамчыштыр — 1517 млн рубль; А. В. Калининниң «Мавр» деп ниитилел-биле чарган керээзинден — 1405 млн. рубль; Г. В. Парамзинниң алгаш барган диш эмнээр кабинеттиң дериг-херекселдери — 53,5 млн. рубль; Г. В. Волковтуң даг-дүгү садып алган черлерниң комбинатка төлээр өрезин эвээжедип, үндүр бижипкени — 383 млн. рабль; кандыг-даа шынзыдар документ чок үндүр бижипкен каң хоолайлар — 116 млн. рубль; хөмүр-даш дээш 153 млн. рубль; дизельдиг кывар чүүл— 255 млн. рубль; материалдыг өртектиглер — 54 млн. рубль болган.

Аудиторлуг хыналданың материалдарын комбинаттың удуртулгазы 1997 чылдың октябрь 6-да иштики херектер сайыды С. С.-Б. Монгушка, Тывада айыыл чок чорук чериниң удуртукчузу Ч. А. Удумбарага, а 1997 чылдың октябрь 28-те Тыва Республиканың прокурору Е. Ф. Овчинниковка берген турган. Ам бо хүнге чедир Ак-Довуракта даг-дүгү бүдүрер комбинаттың удуртулгазы бо үстүнде хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан кандыг-даа харыы албаан.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң Тывада хорам дээн улуг бүдүрүлге черлерин үстүнде айытканым ышкаш, чиижең-хоптак удуртукчулар 1989—1990 чылдардан эгелеп ядарадып, эт-хөреңгизин самчыгдап, Саян артынче сөөртүп эгелей берген турган-на болгай. Ол дугайын Хову-Аксында кобальт бүдүрер комбинаттың саң-хөө, ажыл-агый талазы-биле документалдыг хыналданың түңнелдери бадыткап турду. Ол хыналданы мен бодум удуртуп кылып эрттиргеш, 1990 чылда «Шын» болгаш «Молодежь Тувы» солуннарга «Хоойлу-дүрүм бар чүве бе, чок чүве бе?» деп эгелиг чүүлүмге бижип турдум. Ынчалза-даа Иштики херектер яамызы биле республика прокуратуразы хыналда материалдарын бот-боттарының аразынче октажып тургаш, кандыг-даа түңнелге чедирбейн, ара үзүп кааптылар.

Бир эвес үе-шаанда шыңгыы хемчеглерни ап, шынчы эвес, чиижең-хоптак удуртукчуларны ажылындан хостааш, бодунуң Тыва чуртунга бердинген, эрес угаанныг, тускай эртемниг, шырак удуртукчуларны томуйлаан болза, Тываның бүдүрүлгелери ам бо хүнде ышкаш сандаргай байдалга келбес турган.

Ак-Довурактың даг-дүгү бүдүрер комбинады, үе кандыг-даа берге турза, бүдүрген даг-дүгү-биле амыдыралын салбас, өре-ширеге дүшпес турган. Чүге дээрге даг-дүгү хереглээр Россия девискээринде бүдүрүлгелер комбинатка чылдың-на 30—40 муң тонна даг-дүгүн чагып турган, а комбинаттың удуртукчулары даг-дүгү садып алыр черлер чок деп хоозун, меге чугаа үндүрүп, чагыг кылган бүдүрүлгелер-биле керээ чарбайн, а өске бир дугуруштурукчу черлер-биле керээ чарып, комбинатка улуг когаралды чедирип, боттары байып ап турганы, үстүнде киирген каш чижектен-не көстүп турар ышкажыл.

Ынчангаш Тываның база үнелиг байлаа болур даг-дүгү Тываны байытпайн, ак-довуракчыларны чемгербейн, хепкербейн, а анаа-ла ында-мында бузурукчу удуртукчу кижилерниң байып алыр чемижи апарганы хомуданчыг, хоранныг-дыр. Бо үүлгедигни черле доктаадыр үе келбээн бе, бузурукчуларны томаартыр күрүнениң күштери чок бе?

Хүлер-оол ХЕРТЕК.
«Эрудит» деп аудиторлуг фирманың директору.

ДИДИРЕНЧИГ-ДИР

Чоокта чаа Ак-Довуракче сургакчылап чораш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың амгы хүннерде байдалы-биле танышкан бис.

Ында байдал кончуг нарын болду. Элээн каш чыл соңгаар Бүгү-эвилелдиң комсомолчу шалыпчы тудуу кылдыр бүгүдеге чарлааш, тудуп тургускан шак бо улуг бүдүрүлге чери чылдан чылче сандарап, хоозурап, октаттынып бар чыдар хире болду, ажылчын кижи түрегделди көрүп эгелээн. Мында бүдүрүлге ажылы мөлдүк-калдык мүн-не шимчеп турар. Үр үеде акша-шалың албаанындан ажылчыннарның холу салдынган, ажыл кылыр хөңнү калган. Сөөлгү катап эрткен чылдың ноябрьда кижи бүрүзүнге чүгле 300 000 рубльди аванс кылдыр берген. Өре-ширеге туттурган, хөй ажы-төлдүг ажылчын тыва өг-бүлеге ол акша чүү-даа болбааны билдингир. Ужур дээш ыскарып кааны ол дур.

Комбинаттың бүдүрүлге цехтериниң чаңгызында-даа ажылдаарының таарымчалыг байдалдары шагда-ла «узуткаттынган». Изиг хамаанчок, соок безин суг чок, столовая ажылдавас. Гараждтар, ажылчың туруштар шуут шак доң. Ажылчыннар сөөлгү үеде ажылче чадаг кылаштажып турар, чүге дизе автобустарга кудар бензин чок боол турар. Ол хирезинде кижилер ажылчын туруштарын салбаан, кончуг шыдамыккайы-биле мындыг берге ажылында халбактанмышаан. Ам оон өске кандыг орук барыл ынчаш? Кижилер комбинаттың кажан-бир бут кырынга туруп кээп, оларның ажылдап каан акша-шалыңын төлеп бээринге бүзүревишаан. Оларның ол бүзүрели, манаашкыны та боттаныр, та боттанмас. Аңаа дорт харыы бээри болдунмас.

Бо улуг бүдүрүлге коллективиниң бөдүүн ажылчыннарының амы-хууда амыдыралы мырыңай чединмес, кээргенчиг байдалда келгенин чажыргаш чоор. Дыка хөй өг-бүлелер кодээде төрелдеринден, эш-өөрүнден диленип, арга-чадаарда хырнын дүптеп ап турар. Колдуунда олар демир суугу, электроплита кырынга өйүп каан чиг далганны хаштап чип, борастанып турарын көрдүвүс. Коттеджтерде, черде борбак бажыңнарда чурттап орар улустар мүн-не каът бажыңнарда чурттап орарлардан чүгээр амыдырап орар чорду, чүге дизе оларның огородунга өстүрүп алган ногаазы, картошказы-даа, азыралда хаван, дагаазы-даа бар.

Эрткен чылын «Тыва даг-дүгү» комбинатка арбитражтыг удуртулганы киирген. Ол саң-хөө болгаш эрге-хоойлу талазы-биле айтырыгларны колдуунда шиитпирлеп келген. Бо талазы-биле элээн ажылдар кылдынган, хемчеглер ажылдап кылдынган. А бүдүрүлге айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлептер ирги бе дээш, чиңгине директорнуң, кол инженерниң, чиңгине директорнуң бүдүрүлге талазы-биле оралакчызының албан-дужаалдарынга даштыкыдан (Казахстандан) чаа кижилерни чалап эккеп, томуйлап олурткан. Чалатканнарның баштайгы улуг негелделерин хандырган. Чиңгине директорнуң айда алыр шалыңын 8 млн. рубль, арткан ийизиниң — 7—7 млн. рубль кылдыр доктааткан. Олар оон-даа хөй түңнүг акша-шалың негеп турганын немей чугаалап каалыңар. Эрткен чылдың төнчүзүнде садып-саарган даг-дүгүнүң өртээнге Вьетнамдан 120 млн. рубль комбинаттың агар санынче кирип кээрге, даштыкы чурттан чалаткан даргаларның бирээзи 55 млн., а өскези 50 млн. өртектиг коттедж бажыңнарны боттарынга садып алганнар. Ажылчыннар дыка үр үеде шалың албайн, аштап, түреп турда, удуртукчу чаа даргалар мынчап баарга, черле чараш эвес болгу дег. Бир эвес акша-төгерик төктүп чыткан болза, аңгы херек.

Оон аңгыда, бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң чугаазы-биле алырга, чалаткан даргалар колдуунда кабинет кадарып, үжелээ конторада саадап олуруп турарлар. Ажылчыннарга кээп, отчет-даа, ол-бо черлерже сургакчылап чорааның түңнелдериниң дугайында кайнаар чоруп турарын айтырарга, «тайна» деп каарлар. Аңаа немей, харын, солярка, электроэнергия, хөмүр-даш дээш, төлевирлерже чарыпкан деп каар. Оон ыңай бүдүрүп кылган даг-дүгүнүң өртээниң чүгле 25 хуузун шалың кылдыр санап эгелээнинге комбинат коллективи таарзынмайн турар, чүге дизе ооң түңнелинде алыр ужурлуг акша дыка эвээжээн. Чарыгдалдарны кандыг сорулга-биле 75 хууга улгаттырып турары билдинмес. Асбести орнап, садып-саарып-ла турар дээр, ол хирезинде ооң орнунга кирип кээп турар акша чок боор турарынга ажылчыннар элдепсинип турар.

Чалаткан даргалар боттарының талазындан бүдүрүлгеге көңгүс артык кижилерни соондан эдертип эккеп турарынга ажылчыннар база таарзынмайн турар. Дөмей-ле оларга бажыңбалгат, ажылчын туруш херек апаар болгаш, ынаар артык чарыгдалдар ыяап үнер болгай.

Ынчангаш керээ езугаар чаладып келген тускай эртемниг кижилер комбинатты бут кырынга тургузар дээш, ак сеткилдиг ажылдаар, коллективтиң социал амыдыралын экижидер дээш хемчеглерни алыр ужурлуг. Ынчалза-даа шак ындыг хөделиишкиннер оларның талазындан амдыызында көзүлбейн турар. Оларның Казахстан-биле аргыжары, Саян артынче сургакчылаары көвүдээн, а чогум бүдүрүлгеже шымнып кирип чадап турар.

Мооң мурнунда удуртукчуларның бузурукчу, кажар үүлгедиглериниң, комбинаттан чулуп чипкен акша-хөреңгилериниң дугайында хыналдалар илереткен, бо талазы-биле Тываның Чазаа хурал чыггаш, шыңгыы шиитпирни хүлээп алгаш, шыңгыы истелгени чорудуп, буруулугларга чогуур хемчеглерни онаарын эрге-хоойлу органнарындан негээни кончуг чөптүг-дүр. Улуг бүдүрүлгени, чүс-чүс кижилерни чарык деспи чанынга арттырып кааш, хуузунда байып алырын бодаан, ямбылыг чуртталга сүрген удуртукчулар хоойлу мурнунга харыылаар үези келген эвес бе? Шынап-ла, оларның аяа долган болгай аан.

«Тыва даг-дүгү» комбинат хоорай тургузар бүдүрүлгелерниң санынга хамааржыр азы өскээр чугаалаарга, Ак-Довурак хоорай ук бүдүрүлге черниң ачызы-биле тургустунган. [illegible]

[illegible]

В. ХОМУШКУ.

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ КАТАПТАВЫШААН!

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Спар-оол Күжүгеттиң биске дыңнатканын езугаар алырга, хоорайның чылыг-электри төвүнде (ЧЭТ) байдал бо кыжын чүгээр. Албан организация черлеринде, чурттталга бажыңнарында чылыг ажырбас, 5—8 дугаар улуг-биче котелдар ажылдап турар. ЧЭТ-тен берип турар чылыг — 64°, дедир кээп турары — 47°. 4—7 дугаар ийи котелду курлавырда тургускан. Ындыг-даа болза январьда, февраль эгезинде ЧЭТ-ке элээн каш технологтуг үрелишкиннер болганының түңнелинде, хөй каът бажыңнарның, социал-культура, амыдырал хандырылга объектилериниң чылыдылга системазы доңуп болурунуң айыылы тургустунганындан ЧЭТ-ти долу күчүзү-биле ажылдатпайн, септелге ажылдары кылыр ужурга таварышкан.

Январь 7—26 хүннеринде 60-дан 160 квт. күштүг 5 электрошумчедикчилер [illegible] эргилдиишкин насозунуң—1 [illegible] лалдан үнген.

Февраль 3—4 хүннеринде 8 дугаар котелдуң ажылдаарын доктаадып тургусканындан чылыдылга системазында сугнуң температуразы кудулаан: Ооң түңнелинде, чурттакчы чон электри-биле ажылдаар чылыдылга херекселдерин өй-хемчээл чок ажыглап эгелээрге, хоорайны электри-биле хандырарының турум ажылдаары болдунмайн барып, бедик вольтулуг ТП-5 кабель өрттенген болгаш хөй каът 7 бажыңнар база № 1 школа электри хандырылгазы чок арткан.

Хоорайның чурттакчы чонун чылыг, чырык-биле хандырылгазының мындыг нарын байдалдар тургустунуп кээрге, «ЧЭТ-тиң ажылының дугайында» айтырыгны январь, февральда 2 катап хоорай чагыргазының дыңнадып, сайгарып чугаалашкан. Ынчан ЧЭТ-те болуп турар үрелиишкиннерниң чылдагааны илерээн. ЧЭТ-тиң база чурттталга-коммунал ажыл-агыйының хандырыкчы ажылдакчыларының ажылынга харысалга, тоомча чогу, «Тыва даг-дүгү» комбинадының, ЧЭТ-тиң база чурттталга-коммунал ажыл-агыйының удуртулгазының хүлээлгезин кол-как күүседии, ЧЭТ-тиң ажылын шыңгыы хыналдага албайн турарында. Ол ышкаш «Тыва даг-дүгү» комбинадының удуртулгазы ЧЭТ-ке ында-хаая кээп, оларның ажыл-агыйы чугаалашкан хуралдарынга [illegible]

[illegible] ажылчыннар ажылдаар черинге кежээки болгаш дүнеки үелерде бо-ла арагалап бээр таварылгалар бар. А хоорайның иштики херектер килдизи дүнеки үеде ЧЭТ девискээринге рейдилер чорудар ажылды кошкадып, кичээнгейге албастаан.

Чурттталга-коммунал ажыл-агыйының удуртулгазының буруузу-биле ВК-103 насостарның 2 үрелишкини болган. Ооң түңнелинде 4,5 дугаар котелдарның ажылын доктаадыр ужурга таварышкан. «Тыва даг-дүгү» комба- [illegible]

Үстүнде айыттынган барымдааларга үндезилээш, хоорай чагыргазының коллегиязы тускай доктаалдарны хүлээп алган.

Бо хүннерде Кызылдың № 2 АТБ-ден 8, Ак-Довурак АТБ-ден 17 «КамАЗ»-тар Чадааның хөмүр-даш ууругайындан хөмүрнү сөөртүп турар-даа болза, ол чедишпейн турар.

Кышкы үеде ажылга мындыг хамаарылга чүге чедерерин ак-довуракчылар [illegible]

А. СААЯ.

САЛЫМ-ХУУ

ЧАРЫЛБАЙН КАДЫ ЧОРААШ...

ЧУРУМАЛ

Арыш-оол Тюлюшевич солун өг-бүледен төрүттүнген. Адазы Тюлюш Балган — Даг-Алтайга баштайгы эртем-билиг чедип алган тыва кижилерниң бирээзи. Ол өөредилге черин дооскаш, төрээн Улуг-Хеминге кээп, Шагаан-Арыгның ийи дугаар школазының үндезин дөзү болур, ынчангы чайлаг школазының баштайгы директорунга ажылдап чораан. Авазы — кожууннуң баштайгы садыг ажылдакчыларының бирээзи. Моон алгаш көөрге, эртем-билиглиг өг-бүле кылдыр санадып чораан тыва интеллигенцияның өөнге 60 чыл бурунгаар, кыштың соок айы январьда, Шагаан-Арыгның бичии эмнелгезинге Арыш-оол төрүттүнген. Орта ажылдап турган орус акушерка хинин кескен. Чеди классты доозуп турда, 44 харлыг адазы аар аарааш, авазы-биле дөрт оолду арттырып кааш, чок болган.

Шагаан-Арыгның № 2 школазын дооскаш, Арыш-оол Томскиниң эмчи институдунче кирип алгаш, 1963 чылда дээди эртемниг эмчи болуп, Төрээн Тывазынга келген. Ынчан аныяк специалистерни кайнаар чорударын «үстүүртен» айтып бээр турган. Шак ындыг байдал-биле ажылдаар чери Өвүр кожууннуң Саглы болу берген. Ол чериниң участок эмнелгезинге ажылдаар специалист Арыш-оол Тюлюшевич Балганны ынчангы Өвүр кожууннуң улуг эмчизи, амгы Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы Допчу Маңнай-оолович Кара-Сал ажык чүък машиназынга олурткаш, үдеп чоруткан.

Минчимаа Монгушевна бодуун колхозчуларның өг-бүлезинге 55 чыл бурунгаар, чылдың эге айы январьда, Өвүр кожууннуң Солчур сумузунга Оораш деп кадыр хая баары, кыштаг черге төрүттүнген.

Адазы алызында аннаар-меңнээр, ырлаар-шоорлаар, орус гармошкага, борбак баштыг мандолинага, игил, бызаанчыга ойнап турда, шуут магалыг, кончуг талантылыг кижи чораан.

Бичии Минчимаа школага өөренмейн тура-ла, ачазының мандолиназынга шенеп ойнай берген. Үшкү-дөрткү класстарга өөренип турда, кичээлдер аразының чапсарларының үезинде школаның коридорунга башкылары Минчимаага балалайка тудускаш, ойнадырга, өөреникчилер ол хөгжүм аайы-биле танцылап ойнаар турганнар.

Ажылгыр, кежээ авазы өг-бүлезиниң беш кыстың, үш оолдуң ынак иези чораан. Авазы херээжен-даа, эр-даа кижилерниң ажылын деңге кылыр, уран-шеверинге ажы-төлү чоргаарланып, кады чону магадаар чорааннар. Тыва хеп даараарынга чонунга чарлыг чораан.

Авазы чуртталгазында пак-даа арага ижип көрбээн болгаш, уруу база иезиниң ол чаагай чаңчылын камнап арткан. Ындыг онзагай иези 37-ле харлыында аарыгның хайы-биле ажы-төлүнден чарылган. Ынчан ол чедиги классты доозуп турган. Иезиниң чүктеп чораан чүъгү Минчимааның угбазынга таварышкан. Ол үеде чайгы дыштанылга үезинде колхоз тудуунга ажылдап, бажыңнар малгаштап, чугайлап, трапзалап, сиген-шарбыыл белеткежип, огородка капуста суггарып дээш, чүнү кылбас дээрил. Хой кыргыжып, ону чугжуп, авазының аайы-биле соондан чыдып калбайн чораанын сактып чоруур.

Төрээн Солчурунга чедиги классты дооскаш, өөредилгезин Хандагайтының ортумак школазынга уламчылааш, ону 1961 чылда дооскаш-ла, улаштыр Кызылдың эмчи училищезинче өөренип кирген.

Ону 1963 чылда дооскаш, Хандагайтызынга халдып кээрге, ам-даа Саглыда ажылдап чоруур эжи Норбу Бичеооловна Кара-Сал-биле иелдирээни кожууннуң улуг эмчизи Допчу Маңнай-оолович Кара-Сал Саглының участок эмнелгезинге ажылдаары-биле бодунуң машиназы-биле экеп каан. Орта бир ай ажылдап турда, участок эмнелгезиниң улуг эмчизинге ажылдаары-биле эмчи институдун дооскан Арыш-оол Балган деп аныяк эр келген.

Саглы. Чоннуң нептеренгей кожумаанда кирген сагыш ышкаш Саглы ховузун магадап, ооң чону-биле демниг ажыл үүле-хереэн Томскиниң эмчи институдунуң доозукчузу Арыш-оол Тюлюшевич-даа. Кызылдың эмчи училищезин дооскан Минчимаа Монгушевна-даа маңаа бир-ле ай соонуг-мурнуг, күш-ажылдың эге базымнарын кылып эгелээннер.

Олар, хыл дээн чалыылар, үжен үш чыл бурунгаар маңаа, Тываның база бир чараш, сураглыг чери Саглыга салым-чолун кожуп, өгленип, куда-дою дүжүрүп, баштайгы кызы Айлананың хинин кескеннер.

Саглы. Балганнарның аас-кежиктиг өг-бүлезиниң демин алган чери ам-даа оларның сагыш-сеткилинден үнмейн, чаагай сактыышкын болуп арткан. Кымга-даа баштайгы күш-ажылче кирген, ынакшыл. өг-бүле туткан чери эргим болгаш үнелиг.

Арыш-оол Тюлюшевич Саглының участок эмнелгезинге бодунуң күш-ажылчы дончу намдарын довурак-доозуннуг оруктан, машинадан дүшкеш-ле, чаа божаан иениң сыртыы саадаан черге таварышканы-биле эгелээн. Ынчан эмчи институдунга медицинаның бүгү-ле адырларынга ажылдап шыдаар кылдыр өөредир турган. Маңаа турган, аныяк эмчи чүгле боду эмчи болурундан аңгыда, ажылдап турары коллективин удуртур арга-дуржулганы шиңгээдип ап эгелээн.

Үш чыл ажылдап турда, Арыш-оол Тюлюшевичини кожууннуң улуг эмнелгезинге ажылдаары-биле чоруткан. Аңаа келгеш, өкпе аарыгларының эмчизинге рентгенологтап ажылдап тура, удатпаанда кожууннуң улуг эмчизинге томуйлаткан.

Машина-техника чедишпес, эмнээшкинниң нарын аппараттары чок, берге үелерде өөрү педиатр Көк-оол Маады, терапевт Николай Лакпа суглар кончуг-ла карак кызыл ажылдап турганнар. Дүрген дуза чедирер машина чогундан, чижээ, педиатр Көк-оол бир дүне 17-20 чалалгаларга чадаг четкеш кээр турган.

Кол эмчиниң ажылында өске эмчилер ышкаш, шактыг ажылдаар чүве турдунмас. Дүне-даа, хүндүс-даа, ажылдаа хүнүнде, дыштаныр-даа хүннерде шиитпирлээр чугула айтырыглар үзүлбес болур. Ол үеде тускай эртемниг эмчилер чедишпези-биле божаан ие-даа бергедээрге, бичии уруглар-даа аар аараанда, озал-ондак-даа болурга, одалга системазы-даа үрелгенде, улуг эмчи ылап-ла аңаа киржир апаар. Шак ынчаар-ла хүн бүрүнүң чымыштыг ижи бирээзи өске хүн-биле солчуп эртер. Өвүрге турган, Арыш-оол Тюлюшевич эмчи эш-өөрү-биле чүгле бодунуң чонун эвес, а кожа-хелбээ чурттап турар моол малчыннарга безин дуза кадып четтигип турганнар. Ол ажылды багай эвес организастап турганы дээш А. Т. Балган акы-дуңма моол чоннуң омунээзинден «МАР-ның 50 чыл оюу» деп юбилейлиг медальдың эдилекчизи болганы анаа таварылга эвес.

Эмчи ажылы-биле Арыш-оол Тюлюшевич аныяандан хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи чораан. Өвүр кожууннуң «Билиг» ниитилелин үр чылдарда эки удуртканы дээш, ол Кара Далай чедип, Сочиже дыштаныр халас путевка-биле шаңнаткан чери база бар. Шак ынчаар бодунуң харысалгалыг ажылы-биле хөй-ниити чүъгүн деңге үлежип, чүктеп Өвүрге он бир чыл үре-түңнелдиг ажылдааш, А. Т. Балган 1976 чылда Улуг-Хем кожуунга кээп ажылдай берген. Ооң төрээн черинге кээп ажылдай берген үези база чымыштыг ажыл-иштиг үе турган. Чүл дээрге, эрги Шагаан-Арыг чаа черже көжери кордунгени-биле ажылдап келген эмнелгезинге чаа тудуг туттунмас, чаартылгага хамаарылгалыг ажылдар кылдынмастаан, берге үе турган. А чаа Шагаан-Арыгга кожуун эмнелгезин көжүрүп келгенде, бүгү-ле чүве чедир кылдынмаан, чедир дериттинмээн, нарын байдалдыг, хөй ажыл-чорудулгалыг үе турган. Ол үеде Арыг-Үзүүнге, Торгалыгга участок эмнелгелериниң ажылынга башкарылга, Чаа-Хөлге кезип эмнээриниң, божуур иелерниң салбырларынга барып ажылдаары дээш, айтырыг-ла хөй турган. Ол үе дээрге кожуун эмчилери Хендергеде Ак-Талдан, Чаа-Хөлде Шанчыга чедир чаптылган, чоннуң, малчыннарның хандырылгазын тургузар, аразы ырак, хөй ажылдарлыг турган. Мындыг байдалдыг кожууннуң төп эмнелгезинден аңгыда 4 участок эмнелгези, 17 медпунктунуң ажылын төпчүдүп удуртур ажыл берге болбайн канчаар.

Ынчан уруглар тарылгазын эки организастааныңдан дифтерия, скарлатина деп айыылдыг аарыглар бажын көдүрбейн турган. 80 чылдарның эгезинде хенертен нептерээн шээр аарыгларын шуут доктаадып күш чедипкен, туберкулез аарыы дыка эвээжеттинген турган. Бо бүгүнү чедип аарынга эмнелге ажылы эки организастап тургустунганы-биле удуртур органнарның, активтиң, агитквартираларның бо ажыл-херекке улуг деткимчелиин утпас херек. Ам 1991-92 чылдардан бээр эмчи ажылдакчыларынга үстүнде дег, деткимче чогу-биле бо аарыглар өскүүшкүнче оруктуг болуп турары чажыт эвес.

Улуг эмчиниң ажылын хөй чылдарда чүктеп келген, Арыш-оол Тюлюшевич бо эрткен эмчилээниниң 35 чылдарында шилип алган үүле-хереэнде, шынап-ла, көдүрбээн хөнээ чок кижилерниң бирээзи. Алдан харны харлааже улуг эмчи хевээр ажылдап чоруур кижи бүгү Тывада ховар боор.

Чонунга, чуртунга бараан бооп, ак сеткилдиг ажылдап бээрге, ажыл-ижин эвээш-бичези-биле үнелеп чорууру ооң күш-ажылчы идепкейин көдүрүп чоруур. А. Т. Балганга «Кадык камгалалының тергиини» деп демдек, «РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи» деп хүндүлүг атты бергени Арыш-оол Тюлюшевичиниң бедик ижиниң түңнели болбайн канчаар.

Минчимаа Монгушевна соондан ужуктуң чыдып калбазы ышкаш, өөнүң ээзиниң соондан ак сеткилдиг күш-ажылы-биле, ажы-төлүнүң кижизидилгезинге бичии даа чигелде көргүспейн ажылдап, чурттап чоруур. Саглыдан Хандагайтыга кожуп келирге, ындыг амыр бажың-балгат каяа турарыл, чартык чыл хире Солчур биле Хандагайты аразынга чадаг кылаштажып, ажылдап эгелээннер. Кожуун эмнелгезинге дүрген дуза чедирер черге дежурныйлап, лаборанттылап, улуг медсестралап, он бир чыл иштинде ажылдап, ажы-төлү, алган ашаа дээш, ие сагыш човаашкынын харамнанмайн келген. Ол үе дээрге-ле ажы-төл төрүттүнерге-ле, ийи ай болгаш, ажылын уламчылай бээр турган болгай. Ынчан дүрген дуза чедирер черге чалалга кээрге, өглерге чадаг барып, кыштың соогу, дүннүң караңгызы дивейн, чедер турган. Чамдыкта Минчимаа Монгушевна коляскалыг уруун эмнелгеге кааңкаш-даа ажылдап турган. Уруун кады ажылдап турар өөрү азы чүгээр байдалдыг аарыг кижилер-даа ап турган боор.

Ынчаар ажылдап турган, ол 1971-76 чылдарда Кызылда күрүнениң башкы институдунуң биология-химия факультедин бот-өөредилге-биле доозуп ап шыдаан. Ол үеде эмчи кадрлар чедишпези-биле бо факультетти доосканнарны эмнелге ажылынче база хаара тыртып турган. Ажылынга кызымак кижи черле ындыг. Минчимаа Монгушевна ажыл кадында, Новосибирскиниң, Новокузнецкиниң эмчилер билии бедидер институттарынга өөренип, эмнелге шугуму-биле специализацияларны эрттирип четтиккен.

Ол ам эмчи ажылынга ажылдап эгелээниниң 35 чылдарының 21 чылында клинико-биохимиктиг лабораторияны удуртуп келген. Амгы ажылдап турар коллективинде он ийи кижи хаара туттунган. Оларның ийизи дээди категорияның, бирээзи I категорияның лаборантылары болуп турар. Төп эмнелгениң боттарының ажылы-биле үш участок эмнелгелеринде лабораторияларынга боттуг дузаны база чедирип турарлар. Амгы рынок үезиниң бергелери бо лабораторияның ажылын кайып ооп эртер. Акша-төгериктиң бергези тураа-даа, анализтерге херек реактивтерни соңгаар хоорайлардан чагыдып, өске эмнелгелерде эш-өөрден орнажып, солчуп, бар-ла аргаларны ажыглап турарлар.

Бир эвес Минчимаа Монгушевна лабораторияны хүлээп ап турда, хөй эвес анализтер кылыр диапазону эвээш, дериг-херексели чедишпес турган болза, удуртукчузунуң кызымак чорууу-биле чоорту эмгелеттинип, сескелеттинип, эргежок чугула дериг-херексел-биле хандыртынып, ам харын-даа республика төзүнүң лабораторияларындан дудак чок деңнелде четкен. Чай-хос чок ажылы, ие кижиниң баш-дөгүм өг-бүле хереэ-биле Минчимаа Монгушевна активчи, хөй-ниитичи чоруун кажан-даа чидирбейн чораан. Аныяанда комсомолчу даалгалар, ооң соонда профэвилелиниң ажыл-херектери, суму, кожуун депутады дээш, кандыг даалга турбас дээр. Ол бүгүдеге уран чүүлдү кожуптарга, шынап-ла, ооң ажыл-ижин эрткен чылын профэвилелдериниң төп комитединиң Хүндүлүг бижик-биле демдеглээни шын.

Ажыл-иш-биле чай-хозу чок-даа болза, Минчимаа Монгушевна бичиизинден сонуургалы дошпулуур, домра, чанзы, гитара, баянга ойнаарын ам-даа салбайн, аас-кежиктиг амыдыралынга аялганы боду ойнап чоруур. Оон-биле аргыыр, дааранырынга аңаа быражырлар ховар деп болур. Сөөлгү үеде алгы-кеш божалап, эттеп, өг-бүлезиниң кежигүннерин чылыг хеп-биле амырадып чоруур.

Онаанган ажылынга ак сеткилдиг, өг-бүлезинге төлептиг бо эмчи үжен беш чылдарны эмнелге хереэнге берзе-даа, ажылы дээш шаңнал-мактаалдан, ат-алдардан астыгып чоруурун мен хуумда кайгаар мен. Өөнүң иштии улуг эмчи, удуртукчузу болгаш ындыг болган боор деп бодаар келиримге, амыдыралда өг-бүлезин алгап, шаңнал-макталга киирип аар удуртукчулар барын көрүп-ле чор мен. Мында кайызының-даа чонунга билдингир, биче сеткилдии, өру көрдүнер сагыш чок. Чаагай бүдүштүү-ле колдап чор боор деп бодаар мен. Оон-биле кады эмнелгениң ниити удуртулгазында, оларның ажылын удуртуп-баштап олурар черлерде адаанда кижилерниң күш-ажылын чедир үнелевес, деткивес чоруунуң салдары мында барын эскербес арга чок.

Кады эмнелге ажылынче киргенинден бээр 35-ки чылында Арыш-оол Тюлюшевич 60 харлыг, Минчимаа Монгушевна 55-ин бо хүннерде хөлзээзинниг хөй чону-биле, хөөрештиг эш-өөрү-биле демдеглеп эрттирерлер. Оларның Культура ямызында ажылдап турар улуг уруу-даа, боттары-биле кожууннуң диш эмнелгезинде ажылдап турар оглу-даа, өөреникчи хеймери-даа, үш уругларының уруглары-даа ада-иези дээш чоргаарлап илередип, чону-биле байырлаарлар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Дилег

ЭЖИВИСКЕ

Дадар-оол Ыдымович Кууларның төрээн чери Барыын-Хемчик кожууну болур. Ооң өскеп чурту изиг оъттуг Ийи-Тал. 1957 чылда ооң адазы Ыдым Куулар Чээпек, Кара-Дыг, Өөдек-Шөл, Оргу ховулары ынчаар комбайнга ажылдап чораан. Ынчаш Дадар-оол адазының улуг дузалакчызы болуп ажылдап турган. Ол колхозка эки ажылдыг диртип, концерттерге идепкейлиг киржип, ырлап, танцылап, шүлүктеп-даа чораан болдур ийин.

Ооң хары ам алдан ажып чоруур. Кады ажылдап, ойнап өскен эш-өөрүнден Дадар-оол Маскыр — Ийи-Тал суму чагыргазының даргазы Василий Ламажай — Ленин орденниң эдилекчизи. Мен база-ла күш-ажылчы эге базымнарымны бо эжим-биле эгелээн мен. Бо хүннерде бистер шупту Чазактың тыпсып берген пенсиязын четтирип орар бис. А Дадар-оол Куулар мынчага дээр ону албайн турар.

Ооң мурнунда шииттирип чорааны шын. Хереэн төндүр эрттирген келген кижи. Частырыг кылзадаа, ажыл-ишти ол дөмей-ле кылып чораан болгай. Бо таварылга пенсия тывысырынга моондак болбазла ужурлуг боор. Ынчангаш Ийи-Тал суму чагыргазының даргазы Дадар-оол Маскырны эживиске дузалап кадып көрээли деп дилээр кижилер мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

КАДАРЧЫЛАР

Ыраккы Бай-Тайганың Кара-Хөл кооперативтиг ажыл-агыйында эки ажылдыг сарлыкчыларның аттарын Алексей Күжүгет, Ужар-оол Хомушку, Григорий Базыр дээр. Сарлык кыш, чай дивес хая-даш, бедик даглар аразынга чоруур мал. Кадарчылар онаанган хүлээлгезинге харысалгалыын көргүзүп, мурнунга салдынган сорулгаларын ээчизинге чедирер дээш кызымаккай ажылдап турарлар. Олар 100 баш сарлыкка онаашты 80 бызааны доруктуруп алган.

Чойган ХЕРТЕК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧУРТТАЛГА БАЖЫҢНАРЫН ТУДАРЫНГА

Эрткен чылдың февраль 25-те Тыва Республиканың Президентизиниң тускай Чарлыы езугаар Тыва Республиканың Чазааның фондузун тургускан. Ук фонд күрүнениң коммерциялыг эвес организациязы кылдыр санаттынып турар, бо хүннерде тускай агар саңныг, тудуг баазалыг.

Бо чылын Кызыл хоорайның Фрунзе кудумчузунда 24 аал чурттаар бажыңны ажыглалга киирер деп турар. Ооң тудуун доозарынга 2,98 млн. рубль хереглеттинип турар.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалын езугаар ТР-ниң Эт-хереңги комитединден 40 муң рубльди үндүрерин шиитпирлээн. Ол акша-төгерикти хоорайның Каа-Хем кудумчузунда чоокта чаа ажыглалга киирген бажыңның квартираларын саткан өртээнден эгидери көрдүнген.

НАРКОЗ-ТЫНГАРЫЛГА АППАРАТТАРЫ

Тыва Республиканың Сан-хөө яамызындан 300 муң рубльди оларны садып алырынга үндүрерин Чазак доктаалында айыткан. Ол аппараттарны Сүт-Хөл, Эрзин, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Барыын-Хемчик кожууннарның эмнелгелеринге садып бээри көрдүнген.

ВЕРТОЛЕТ УШПАСТААН

Моон мурнунда Бай-Тайга кожууннуң Дапсы-Аксы суурже «МИ-8» вертолет неделяда бир катап ужуп, Тываның найысылалы-биле келек чоннуң аргыштырылгазынга дыка таарымчалыг байдалды тургузуп турду. Бир шак ажыг ужуткаш, Кызылга дүжер чүве-ле болгай. Кара-хөлчүлер амырап турдувус. Магалыг-ла турган чүве.

Хенертен Кызыл-биле аргыжар агаар оруу хагдынып каарга, өөрүшкүвүс өшкен, хомудап арткан бис. Чер оруу-биле аргыжып болбайн канчаар, ынчалза-даа орук чирик узун, кадыр-берт, оңгул-чиңгилдерлиг болгаш, орукка чорууурга, шыланчыы, түренчиг аттыг, ылаңгыя кадыы кошкак кижилерге даржыктыг, берге-ле чорду. Машинага 8—9 шак соктадып кээрге амыр бе.

Дапсы-Аксы суурже ужар-хеме ужуп кээп эгелээринге идегеп турар бис. Бо талазы-биле улуг-даа, безерек-даа даргаларывыс хемчеглерни алыр-ла боор.

Лукей ОРТУН-ООЛ.
Дапсы-Аксы суур.

СЕМИНАР

Чоокта чаа Кызыл-Мажалыктың бир дугаар ортумак школазынга Барыын-Хемчик кожуунда хөгжүм, ыры башкыларының семинары болуп эрткен.

Ол семинарга ук школада ыры башкызы Валентина Монгуш бешки класстарга көргүзүглүг ыры кичээлин эрттирип, Чаш-оол Кууларның сөзүнге Анатолий Сарыгларның бижээни «Ырлаал, Хемчиим» деп чаа ырны өөреткен. Өөреникчилер ырыны күүседип тура, аялга аайы-биле хемниң чалгыы ышкаш шимчээшкиннерни кылганы онзагай болган. 5-ки классчы Доруг-оол Саая «Хемчиим» деп ырны күүседирге, семинарның киржикчилери чылыг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган.

Төөгү башкызы Нелля Дамбаалай Хемчик хемниң адырлары Алаш болгаш Ак хемнер дугайында тоолчургу чугаа-биле төөгү кичээлин эгелээни солун болган.

Ол-ла хүн дөрткү классчыларга ритмика кичээлин аныяк хореография башкызы Оксана Ооржак сонуурганчыг кылдыр эрттирген болгаш аалчыларга орус улустуң танцызын бараалгаткан.

Семинарның киржикчилери школаның коридорларын, кабинет класстарның, спорт залының, дыштанылга өрээлиниң иштин бедик эстетиктиг [illegible]-уткалыг дерээн деп онзалап үнелээннер.

Р. ХОМУШКУ.

БИЛИП АЛЫРЫ АРТЫК ЭВЕС

БУДДА ШАЖЫННЫҢ БИЛИГ СӨСТЕРИ

1. Очулга ажылының бөгүнгү байдалы

Будда шажынның өөредиин тыва дыл кырынга ханы шиңгээдип алыр дээн күзел чоннуң бир эң-не «кужурзураан» негелдези бооп артпышаан. Ооң дугайында эртем-шинчилел институдунга, солуннар редакцияларынга кээп турар чагаалар болгаш телерадио дамчыдылгалар херечилеп турар.

Мооң мурнунда бо одуругларның автору очулга ажылының дугайында «Сеткилдиң чулазы», «Сеткилдиң дуганы» («Энерел» солунга), «Сеткилдиң чулазын кывыскан дуган Тывада бар бе?» («Шынга») деп чүүлдеринге бижээнин номчукчу утпаан боор. Буддизмни Тывага сайзыралың, сеткилдиң чулазын өжүрбейн, аңаа чаглак дээвиир болур сеткил дуганын тургузар дээш ажыл хөй-ниитиниң киржилгези-биле үргүлчүлевишаан. Бо талазы-биле бир улуг базым кылдынган — ТР-ниң Камбы-Лама Эргелели тургустунган. Чон бодунуң шажынчы үзел-бодалдарының, сагыш-сеткилиниң негелделериниң, билдинмес айтырыгларын ук Эргелелдиң мурнунга дорт тургузар аргалыг апарганы өөрүнчүг. Очулдурукчулар, бистер, Камбы-Лама Эргелели-биле демниг кады ажылдажылганы чорудуп, бот-боттарывыска удур-дедир деткимчени көргүзер сорулгалыг ажылдап эгелээн бис. Джампа Тинлей-Башкының чагыы-даа ындыг.

Очулдурукчулар бөлүү бөгүн дээрезинде 4 дептерни, 2 номну чырыкче үндүреринге белеткеп алган. Ол болза: 1) Ыдыктыг Мыңдаагылар XIV Далай-Лама. Шөлүлгеде хосталга база оон, 2) Тайбың чөпшээрежилгениң угаазылалы. 3) Падма-Самбахава. Араганың хоразының дугайында. 4) Джампа Тинлей. Өлүм. Өлүм соонда чуртталга. Поваа; 5) Будда. Намдарлаар; 6) Улустар аразының өөредилге фондузунуң бөлүк авторлары. Мен болгаш мээң делегейим. Эптежилгеже орук (Сургуулдарга удуртулга).

Чазактың аазаан акшаландырыышкынын манавышаан бис. Шагаага уткуштур, Тинлей-Башкывыстың келириниң бетинде, оода баштайгы номчугаштарны үндүрүп алзывысса деп байгы-ла күзеливис ол. Оон өске бир ынаныш болур болуушкун—бо чайын Тывага Ыдыктыг Мыңдаагылар XIV Далай-Ламаның чаларап келирин чон сеткилиниң ханызындан күзеп, улуг идегел-биле манап турар болгай. Ооң бетинде ТР-ниң Президентизиниң Чазааның 1995 чылда үндүргени очулга дугайында № 281 Чарлыы черле боттаныр боор деп идегеливисти ам-даа оскунмаан бис.

Акшаландырыышкынның саадап турарындан аңгыда очулга ажылында база бир бергедээшкин бар. Ол болза будда шажынның терминнериниң тыва дыл кырында таптыг тодараттынып, быжыглыын доктаавааны-дыр.

Термин деп чүл ол?

Термин (латин terminus кызыгаар) дээрге эртем, техника, уран чүүлде болгаш ниитилел амыдыралының өске-даа адырларында кандыг-бир тодаргай билигни чиге илередип турар сөс азы сөс каттыжыышкыны-дыр, өскээр чугаалаарга, билиг сөзү-дүр.

2. Тыва дылда буддизм талазы-биле билиг сөстериниң байдалы кандыгыл?

Очулдурукчулар бөлүү ийи чыл ажыг орус дылдан тыва дылче буддизмге хамааржыр ажылдарны очулдуруп келгеш, элээн түңнелдерни үндүрген. Очулга ажылы тыва дылда шажын терминнериниң талазы-биле бергелерни алчайгаар тодарадып үндүрүп келген. Ол кандыг бергелерил?

Амгы тыва дылдың курлавырында шажын терминнери, ылаңгыя буддизмге хамааржыр билиг сөстери чедир сайзырап быжыкпаан, бар турган сөстерниң чамдыызы уттундурган, ажыглалда кирип турар сөстер чурумчуттунмаан. Ынчангаш бо талазы-биле тыва дылдың литературлуг нормазы сагыттынмайн турар деп болур. Чүдүкчү чоннуң кара чугаазында официалдыг документилер, солун, сеткүүл, радио-телевидение, чогаал дылында ажыглап турар терминнерде будулгаазыннар, хойтпактаашкын кайы көвей. Янзы-бүрү шажын ажылдакчылары, журналистер, дикторлар, чогаалчылар, очулдурукчулар чаңгыс-ла терминни аңгы-аңгы уткалыг кылдыр ажыглап, чамдыкта мырыңай шын эвес ажыглап турары чаңчыл апарган. Ооң түңнелинде ону дыңнап, номчуп турар кижилерниң бажынга будулгаазыннар тыптып, буддизмниң ындыында-ла нарын билиглерин шын билип алыры улам бергедей бээриниң бир чылдагааны ында чадавас.

Чижээ, эң-не хөй ажыглаттынып турар терминнерни безин ап көрээлиңер. «Буддизм» деп делгем болгаш ханы уткалыг билигни чамдыкта «богда шажын», «сарыг шажын» деп сөстер-биле дамчыдарга шын бе? «Сарыг шажын» дээрге буддизмниң чүгле «сарыг бөрттүглер» деп гелугпа школазынга хамааржыр термин болгай. Тыва буддизмге хамаарыштыр чугаалап турагш, «сарыг шажын» деп болбайн канчаар, а ниити өөредигге хамаарыштыр бо терминни ажыглаарга шын эвес, кызыы уткалыг апаар-дыр. «Богда-Кегээн» (моол «богд» ыдыктыг дээди) деп Моолдуң шажын талазы-биле дээди удуртукчузунга хамааржыр турган эрге-дужаал адын тыва дылга «буддизм» деп уткага дүүштүр «богда шажын» деп өскээр ажыглап эгелээни-биле бо терминни чогаалчылар безин ажыглап турар апарган. Терминком «будда шажын» азы «буддаа шажын», «Будда Башкының өөредии», «буддизм» («изм» деп сөс кожумаандан сезинген херээ бар бэ? Тыва дылда «марксизм», «социализм» деп сөстер доктаай берген болгай) деп билиг сөстерин бадылаан. «Богда шажын» деп чон аразында нептерей берген терминни эде көөрүн саналдаан. Чүү болурун үе көргүзе бээр боор.

Хүндүлүг Башкыларывыстың эрге-дужаалын, адын чурумчудуп адаары, бижиири хүндүткелдиң бирги демдээ болгу дег. Чижээ, Чырыткылыг Башкы XIV Далай-Лама, Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Лама деп холуп турбайн, Ыдыктыг Мыңдаагылар XIV Далай-Лама (Его Святейшество Далай-Лама XIV) деп доктаадып алырын очулдурукчулар бөлүү саналдап турар. Азы тывалап «Төвүт» «кешпи», «мандал», «сансар» дээр орнунга, болган-чок-ла орус дылдан алган «Тибет», «геше», «мандала», «сансара» деп сөстерни ажыглаар-дыр бис.

Оон аңгыда, буддизм терминнерин болгаш өске-даа сөстерни, кижилер, бурганнар, эрге-дужаал аттарын ажыглап турагш, тыва дылдың шын бижилге (орфография), шын адалга (орфоэпия) дүрүмнерин сагывайн, хажыдып турарывыс чаңчыл апаарчыдары хомуданчыг.

Чижээ, тыва дылда доктаай берген бурганнар аттарын — Арыявала, Арыя (Авалокитешвара, Ченрези), Бойду-Салы (Бодхисаттва), Очур-Маанай (Ваджрапани), Манчы-Шири (Манджушри), Майдыр (Майтрея), Сонгуваа (Цзонхава), Шигемуни (Шакьямуни), Дарийги (Тара)... —өске дылдарның (төвүт, моол, орус) транскрипциязы-биле адаарга, бижиирге тывазывас, тыва дылдың чурумунга дүүшпес дээрзи билдингир. Шажынның, эртемниң эрге-дужаал аттарын хуу аттың соонда биче үжүк-биле дефистеп бижиир деп тыва дылдың дүрүмү бар турда-ла, кижи бүрүзү туралааны-биле адап, бижип турары элдептиг. Чижээ, Лундуп-хелин, Лопсаң-Дуптен-кешпи, Сүлдем-башкы дээр орнунга Лундуп-Хелин, Геше Лопсан-Түптен, Цультем-Башкы деп-даа турар-дыр бис.

Чүгле онзалап ылгап турар, ховар таварылгаларда башкыларның эрге-дужаалын улуг үжүк-биле бижиири өске-даа дылдарда нептерээн. Чижээ, Ыдыктыг Мыңдаагылар XIV Далай-Лама, Панчен-Лама, Богда-Кегээн, Тинлей-Башкы, Камбы-Лама.

3. Буддизм талазы-биле тыва дылда терминнерниң эки сайзыравайн турган чылдагааннары чүдел?

Тывага Будда Башкының өөредии Төвүт чуртундан Моолду таварып, XVII чүс чылдарда келгеш калбаа-биле нептерей эгелээн болгай. Шаанда чиңгине эртемниг тыва лама-башкылар бо шажынны төвүт, эрги моол дылдардан шиңгээдип ап, чонга нептередип турган. Тыва дыл кырынга ном (судур) номчуп турган башкылар колдуу чок болгай.

1930 чылга чедир тыва бижик турбаан, тыва национал эртем-билиг сайзыраваан, ынчангаш чон шажынчы билиглерни тыва дылга чүгле аас-биле, моол, төвүт үлегерлээн сөстерни колдады, шиңгээдип ап турганындан, тыва терминнер дугайында чугаа турбаан.

Совет үеде шажын-чүдүлгени хоруп, лама-башкыларны истеп-сүрүп, кара-бажыңнап, чок кылып, хүрээ-хииттии, ном-судурну өрттедип, узуткап (эки таварылгаларда куйларга чажырып) турганының хараазындан, тыва дылдың курлавырынга шажын сөстери чедир быжыгып сайзыравайн, а бар турган сөстерниң чамдыызы уттундуруп калганын тыва дылдың бөгүнгү байдалы бадыткап турар.

4. Буддизмде билиг сөстерин чурумчударының аргалары кандыгыл?

Үстүнде бижээнивис байдалдан уштунар дээш, очулдурукчулар бөлүү дараазында хемчеглерни алган.

Янзы-бүрү материалдарга даянып турагш, сөс курлавырын байыдып болур хире аргаларны тодараткаш, очулгага ажыглап, сөстерни шүүштүрүп, чурумчударын оралдаштывыс. Ол терминнерни бистиң Гуманитарлыг шинчилелдер институдунда (ТР ГШИ) Тыва-терминкомга дыл эртемденнериниң киржилгези-биле (шупту 20 кижи) 2 удаа сайгарагш, бадылаткан бис. Дараазында базым — ол терминнерни очулга номнарын дамчыштыр нептередири.

Бадылаткан терминнерни, алган курлавырларын барымдаалап, 4 бөлүкке үзүп болур.

Бирги бөлүкке тыва чоннуң угаан-медерелинде, сагыш-сеткилинде, дыл-домаанда кадагалаттынып артып калган, уттундурбаан, бөгүнге чедир ажыглаттынып турар терминнерни, сөстерни эң-не долузу-биле чыып бижип, ажыглаары.

Чижээ, дарина (мантра), очур (ваджра), хуулгаан (перерожденец), мөргүл (молитва), Канчаар, Данчыр (Ганджур, Данджур).

Ийиги бөлүкке куйларга, базырыктарга, аптараларга шыгжаттынып артып калгаш тывылган, янзы-бүрү шыгжамырларда (институттуң, музейниң, архивтиң) чыдар өгбелеривис лама-башкыларның арттырып кааны тыва дыл кырында бижимелдерден алган, уттундуруп бар чыдар сөстерни катап эгидери кончуг чугула.

Чижээ, ТР ГШИ-нуң Шыгжамыр Фондузунга дужаазын дээш очулдурукчулар бөлүүнге Серенот-башкы Чаа-Хөлде Бел деп дагда куйдан тывкаш чалап алганы «Арыг эки оранга баарының аргазын айыткан судур» деп бижимелди хүлээдип берген. Ол би-

(Уламчызы 4-кү арында).

БУДДА ШАЖЫННЫҢ БИЛИГ СӨСТЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

жимелди бир-ле ады билдинмес тыва лама-башкы бижээн болган. Моол азы төвүт дылдан номчуп алган чүүлүн ол дыл кырынга тайылбырлап очулдурган. Ында «суурту» (бардо, өлүм-биле өлүм соонда чуртталганың арасында байдал, 49 хонук) база «быжылгаал» (медитация, даян кылыры) деп сөстерни хостуг ажыглап турары солун. Бо терминнер моол дылда «суурьтай» үндезин, суур; «бясалгал» хайгаарал, боданыры деп сөстерден үлегерлеттинген.

Институттуң Фондузунда шыгжаттынып чыдар «Үлегер-Далай» деп шажын эртемниг башкы Лүндүп-хелиңниң төвүт дылдан тыва дылче очулдурган сураглыг чогаалында «ириван» (нирвана), «бириман» (брамин) деп сөстерни база Терминком бадылаан.

Улан-Удэде «Иволга» дацанынга ажылдап чораан улуг эртемниг өгбевис Кенден-башкының арттырып калган чамдык бижимелдери төрелдеринде шыгжаттынып чыдарын дыңнаан бис. Оларның хоолгазын бистиң Фондуга дужаарын болгаап көөрүн ээлеринден дилээр-дир бис. Ынчан ол бижиктерниң ажык-үнези чонга чедип болур ийик.

Үшкү бөлүкке янзы-бүрү дылдардан — санскрит, төвүт, моол, орус, англи — үлегерлеттинген, калбак массалар арасында нептерээн, утказы билдингир апарган сөстерни дидими-биле ажыглап болур.

Чижээ, санскрит дылдан: мирит (прета), азарлар (асуры), даян (дхьяна), судур (сутра), йога, халап (кальпа), ораалаң (ракшаса), Дарма (Дхарма), якшы (якши); төвүт дылдан: бон, хелиң (гэлонг), кечил (гэцул), кешпи, (геше); моол дылдан: суурга (субурган), богда (богд), кудукту (хутагт), сурукчу (сургууль).

Дөрткү бөлүкке чаа чогааттынган азы өске дылдардан чаа үлегерлеттинген терминнер, сөстер хамааржыр. Чурттар, чоннар арасында харылзаалар, информатиктиг девискээр калбарган амгы шапкын үеде улустар арасының дылдары (международные) деп адаар дылдардан терминнерни үлегерлээри черле чайлаш чок.

Чижээ, улустар арасының дылдарындан: медитация, ретрит, аскетизм, альтруизм, буддизм, трансценденталдыг...; санскрит дылдан: дукха, шаматха, Калачакра, тантра, чакра, терма; төвүт дылдан: куутаң (кхутан, тханка), тонглэн, ламрим, Дуюнгар (Дуюнхор); тыва дылда чаа чогааттынган, чаа утка-биле ажыглаттынып эгелээн терминнер: бойдусеткил (бодхичитта), үүлесалым (карма), хоозун шынар (пустотность), үндезин чырык (ясный свет), бүдээлчи (отшельник), чаттылып тейлээри (простирание), Угаан чырыдыышкынының Оруу (Путь Просветления) дээш оон-даа өске.

Чамдык нарын билиглерни утказын барымдаалап тургаш, аңгы-аңгы терминнер-биле илередири негеттинер болган.

Чижээ, медитация даян кылыры (сагыш-сеткилди чаңгыс черже мөөңнээри), а ол «медитация» деп утка янзы-бүрү хевирлерлиг: быжылгаал (үр үениң иштинде даян кылып, тускай сайзыралды чедип алыры) бүдээл бүдээри (ретрит, аңгыланып алгаш тейлээри).

5. Үениң шылгалдазы негеттинер

Буддизмниң билиг сөстерин чурумчудуп, тыва литературлуг дылдың лексиказын байыдып, дүрүмнерниң сагыырын чедип алыр дээш баштайгы базымны кылырын оралдаштывыс. Үстүнде сайгарган терминнерни очулдуртунган номнарның артынча тайылбыр кылдыр үндүрерин көрдүнүп турар. Чүге дээрге оларны тодаргай текстерниң утказы-биле шүүштүрүп тургаш шиңгээдип алыры чогумчалыг болур хире. Ол очулгалар, тайылбырлар, сөзүглелдер номчукчунуң шыңгыы үнелелин ап, үениң шылгалдазын эртер дээрзи чугаажок. Чаа терминнерниң чогаадыгазы, бар билиг сөстерин шүүштүрүп чурумчудар дээн чүткүл долузу-биле боттанмайн барып болур. Чамдык терминнер, аттар дылга доктаавайн барып база болур. Ындыг-даа болза хамык ужур кандыг-бир аңгы сөсте, терминде эвес болбайн аан, а ниити чурумну сагыырынга бүгүдениң чүткүлдүг болурунда. Кандыг-даа билигни төрээн дылывыска илередирин кызар болзувусса, тыва дылывыс эгээртинмес байлак курлавырларлыг дээрзин утпаалыңар.

Будда Башкының чугаалаазын езугаар ооң сургаалдарын нептередиринге кандыг-бир онзагай дээди дылдың херээ чок, а эң-не кол чүве — төрээн дыл кырынга өөредигниң белик соруктуг утказын, бир дугаарында, медерелдиң, чүректиң, ийи дугаарында, тускай им-демдектерниң; үш дугаарында, сөстүң дузазы-биле дамчыдары болур. «Кандыг-даа чиге сөглээн сөс Бурганның Сөзү болур» деп чугааның тывылган ужуру база ында хевирлиг. Азы мындыг чагыг база бар: «Кайгамчык чечен-мерген ийи лама Буддага келгеш чугаалап-тыр: Дээрги хайыраатыбашкы, янзы-бүрү аттарга, язы-сөөктерге болгаш өг-бүлелерге хамааржыр ламалар боттарының дыл-домаанга Будданың сөстерин катаптап, оларны хажыдып турар-дыр. Оларны ведий дылче очулдурарын биске чөпшээреп көр. Дээрги-башкы оларны мынча деп чемелеп-тир. «Мугулайлар! Канчап ындыг чүве чугаалаарын семээр силер? Ынчаарыңарга сүзүк чок кижилер чүдүлгени хүлээп ап шыдавас...» Ол бүгү ламаларга мындыг сургаалды берип, чагаан-дыр: «Будданың сөстерин ведий дылче очулдурбаңар. Ону кылган кижи бүрүзү кемниг херекти кылган бооп буруудаар. Силерге, ламаларга, Будданың сөстерин боттарыңар дылдарыңарга өөрениңер деп чарлык үндүрүп тур мен».

Тыва чоннуң шажынчы үзел-бодалдары салгалдан салгалче дамчып кээп, чиде бербээниниң ужуру — ооң сүзүк-чүдүлгезиниң быжыг дөстүүнде, сагыш-сеткилиниң ханызындан үнүп турарында. А төрээн дылга ону быжыглаары амгы үениң кижилериниң ыдыктыг хүлээлгези, аныяк-өскенге арттырып каар өнчүзү-дүр. Ынчангаш, төрээн дылывыска буддизм терминнерин ам-даа сайзырадыр, чурумчудар, кадагалап-хумагалаар сорулга-биле кижи бүрүзү тыва дылдың литературлуг нормазын сагыырын кызыдаалы. Бо талазы-биле санал-оналыңарны бисче бижиириңерни диледивис. **Адрезивис: Кызыл, Кочетов 4, ТРГШИ, очулдурукчулар бөлүүнге.**

Зоя САМДАН.
Очулдурукчулар бөлүүнүң удуртукчузу.

«ТАЙГАГА ДЫШ АРАЗЫНДА»

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоэтюду.

Спорт

ХААКЧЫЛАР МАРГЫЛДААЗЫ

Нагаводa Кышкы Олимпий оюннарының ажыдыышкынынга тураскааткан хаакчы спортчуларның янзы-бүрү хемчээлдиг черлерге маргылдаазы «Тайга» станциязынга болуп эрткен.

Спортчулар дөрт бөлүк болуп алгаш, маргышканнар. Бирги бөлүкке 16 хар чедир оолдар, кыстар арасынга чарыш болган. Уруглар 3 километр, оолдар — 5 километр дистанцияга маңнаан. Ооң түңнелинде, бирги черни Тожудан Светлана Намдан, оолдардан Саша Ичин-Норбу олар алганнар.

15 километр черге Сергей Коняев (күрүне университеди), херээженнерден 10 километр хемчээлге Ольга Чуруто («Динамо») олар хамыкты мурнап, бирги черлерни ээлээннер.

Хоочун херээженнерниң 10 километрге чарыжынга Лариса Заболотская (чылыдылга-энергия төвү), бежен харлыг хоочуннарның чарыжынга Николай Григорьев (ЧЭТ) бирги черге төлептиг болган.

45 хардан өрү назылыг херээжен улус маргылдаазынга Ивангелина Масленицына, бежен хардан өрү назылыг эр улус арасынга Василий Масленицын олар тиилекчи болганнар.

Февраль 14—15 хүннеринде мячилиг хоккейге болгаш сугга эштиринге солун маргылдаалар болуп эрткилээр.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс **Тамара Дөстай-ооловна ЭРТИНЕ** февраль 22-де 50 харлаар. Ававыска эртенги хүннүң херели дег аас-кежикти, дээрде түмен сылдыстар дег өөрүшкүнү, шулураан кара сүг дег узун назынны, ажыл-ижинге кезээде каткы-хөглүг чоруурун йөрээп, дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Сылдыстарлыг, айлыг, хүннүг өртемчейде
Сенден онза ие чок деп хөөретпес бис.
Сагыш четпес ырак черден
Сактып чорааш, чедип кээрге,
Сүттүг шайың, суртаал чагыың
Чүрээм өөртүр мөңге кужум.

Уругларындан.

ЧАРЛААЛДАР

МӨӨҢҮ-БИЛЕ

Бирги сорттуң **Минусинск далганын мөөңү-биле** садып турар. Шынары тергиин. Өртээ 3 тоннадан хөйнү алырга — **95 рубль** (шоодай). Үш тоннадан эвээжээрге — **100 рубль** (шоодай).

АДРЕЗИ: ол чарык, **Набережная кудумчузу, 38,** эрги «Тувазаготпродпром» баазазы.

ЧАА БАРААННАР

ПӨСТЕР, ПӨСТЕР...

Флок-велюр, тюль, портьер пөстери — чүзүн-бүрүн ӨҢНЕРЛИГ.

МАРТ 8-ке УТКУШТУР

ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕННЕР БОЛГАШ КЫСТАР!

Платье болгаш костюм даараар креп-комплектилер, киви-кашемир, буклелиг пөстер, бархат, кашемир, велюр, жоржет, лен, креп-бархат, креп-стрийч, лаке, торгу, атлас, шифоннар, **(ЧҮЗҮН-БҮРҮН** болгаш **ЧАҢГЫС ААЙ өңнерлиг)** креп-шерсть, кежээ кедер материалдар, хеп иштиниң торгузу, люрекстиг бархат, кружевалыг материалдар, кухня портьери, плюш, мебель даштаар материалдар, национал торгулар, аңгы-аңгы өөктер.

ООН ЫНАЙ

марля, ситец, орун-дөжек пөстери, чоттунар аржыыл пөстери, синтепон, ватин, камуфляж, бортовка, брезент, кирза, уруглар шугланыр чоорганнар, чаа төрүттүнген уруглар комплектилери, махровый аржыылдар, орун-дөжек бязы, халаттар, фланель халаттар, фланель сонга көжегелери.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кочетов кудумчузу, бажың дугаары 43. **Шупту бараанннар сертификаттыг.**

ТЫВАНЫҢ ВИКТОР КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Февраль 21-де 15 шакта

«АЛ-БОДУМ ШЫЛАЗА ШЫЛАЗЫН, АРАТ-ТӨРЕ ЧОНУМ ЧЕРЛЕ СУЛАРАВАЗЫН...»

деп Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады Х. О. Ширин-оолдуң чогаадыкчы ажылының 30 чыл болган оюнга тураскааткан

БАЙЫРЛАЛ КЕЖЭЭЗИНЧЕ

чаладывыс.

КЕЖЭЭГЕ: В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, «Күзел» театрының, күрүне филармониязының артистери, «Хүн-Хүртү» бөлүк, «Тыва» телеканалдың төлээлери болгаш өске-даа артистер киржир.

ӨРТЭЭ: 10 рубль.

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ ФИЛАРМОНИЯЗЫ

Россияның Чепсектиг күштериниң 80 чыл оюнга уткуштур **февраль 20-де 17.00 шакта**

«УРААНХАЙ» МЮЗИК-ХОЛЛ
болгаш
ыраажы **АНЖЕЛА МОНГУШ**
«ХАРАМ ЭВЕС АШАКТАРГА...»

деп дискотекалыг байырлал концертинче чалап тур.

Силерге ырылар, танцылар, баштак чугаалар, конкурстар, артистер-биле кады көрүкчүлерниң тураскаалга чурук тырттырылгазы. Бар ажылдап турар.

КИРЕР ӨРТЭЭ: харам эвестерге 15 рубль.
(харам улусту чалавайн тур бис).
Айтырыг тургузар телефоннар: 3-68-71, 3-89-57.

ДИЛЕГ

Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда **ПОЛИКЛИНИКАГА ЧИТКЕН** кара сумканың иштинге чораан **ДОКУМЕНТИЛЕРНИ** болгаш **ЧАГААНЫ** эгидип бээрин ону тыпкан кижиден дилеп ор мен. **ШАҢНАЛДЫ** аазадым.

Адрезим: Каа-Хем суур, Березовая кудумчузу, 5—1.

КОНКУРС

Тывкүрфилармония «Ураанхай» мюзик-холлга ажылдаары-биле эстрада танцызының күүседикчилеринге болгаш вокалистерге **КОНКУРСТУ** чарлап тур.

Конкурс **МАРТ 3-ТЕ 14 ШАКТА** филармония бажыңынга **(Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 58)** эртер.

Айтырыглар тургузар чер болгаш чагыглар киирер телефоннар: 3-62-19, 3-68-71. Кабинеттер № 8, 10.

ФИЛАРМОНИЯНЫҢ КОНЦЕРТ ЗАЛЫНГА

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызы база Тываның күрүне филармониязы РФ-тиң Чепсектиг күштериниң 80 чыл оюнга тураскааткан.

«АДА-ЧУРТТУҢ КЫЗЫГААРЫ»

деп аттыг билдингир
ЫРЫЛАР КОНКУРУЗУН
эрттирер.

ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛДАР:

Ыраажыларга: 1-ги шаңнал — 1000 рубль, 2-ги шаңнал — 800 рубль, 3-кү шаңнал — 500 рубль.

Ыры ансамбльдеринге: 1-ги шаңнал — 600 рубль, 2-ги шаңнал — 400 рубль болгаш өртектиг барааннар.

Февраль 21-де — эгелээри 12 шакта.
Февраль 22-де — эгелээри 16 шакта.
ӨРТЭЭ: февраль 21-де — 7 рубль.
февраль 22-де — 10 рубль.

Чагыглар киирер **чер болгаш айтырыглар тургузар телефоннар:** 3-62-19 болгаш 3-68-71, филармонияда 8, 10 дугаарлыг өрээлдер.

ОЙТУЛААШТАП ОЙНААЛЫҢАР

Тываның күрүне филармониязы Шагаа байырлалын таварыштыр байыр чедирбишаан, силер бүгүдени февраль 27-де 16.00 шакта күрүнениң «Саян» ансамблиниң Шагаа байырлалын таварыштыр

«ОЙТУЛААШ-98»

деп хөглээшкинче чалап тур.

ПРОГРАММАДА:

1. Ойтулааш кожаннар, кажык адары, баг кагары, ниити оюннар.
2. **Демир-оол Кежиктиг** биле **Надежда Шойгу «Хандыкшылдың тангозу»** деп кафеже чалап тур.
3. Дээн-дээн (баян үделгези-биле тыва дискотека).
4. Конкурс: эң чараш чиңгине тыва хеп (шаңналы — дириг хой).

ӨРТЭЭ: 20 борбак рубль.

КЕШТЕРНИ ХҮЛЭЭП АЛЫР

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының аңныыр курлавырларын камгалаар болгаш чөп ажыглаар талазы-биле департаментизи чаа өлүрген **БӨРҮ КЕШТЕРИН** хүлээп ап турар. ШАҢНАЛЫНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ:

- ● Кыс бөрү кежи — шалың төлевириниң 5 адаккы хемчээли.
- ● Эр бөрүнүү — шалың төлевириниң 4 адаккы хемчээли.
- ● Ооларыныы — шалың төлевириниң 2 адаккы хемчээли.

Кештерни дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 1 «б», департаментиниң склады.

ИНВАЛИДТЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Россияның инвалидтер ниитилелиниң Кызыл хоорай эргелели бодунуң бүгү-ле кежигүннерин **картофель тарыыр чер алыры-биле** демдегледип алырынче чалап тур. Бир сотка черни **болбаазыратканы дээш 20 РУБЛЬ** база **25 РУБЛЬДИ** алган кезиндек черин **танныылдаары** дээш төлээр.

Демдеглээшкин неделяның пятница, суббота, улуг-хүнден өске бүгү хүннерде чоруттунуп турар болгаш чарлал үнген хүнден эгелээш **март 31-ге чедер.**

АМЫ-ХУУДА ЧАРЛАЛДАР

Кожуглуг «КамАЗ-53206» чүък **МАШИНАЗЫН** болгаш **«ТОЙОТА»** дээр бичии **АВТОБУСТУ** садып азы **ЭЪТКЕ** орнап тур бис.

Телефонувус: 3-41-32.

* * *

ИНЕК ЭЪДИН хүлээп ап тур бис.
Адрезивис: «Туварыба», т. 3-59-08.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Кожа» 10.00, 11.50, 13.40, 15.40, 17.40, **ВИДЕОЗАЛ: «Чааскаан»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ады» (Индия, 2 сериялыг) 10.10, 13.20, 16.30, **ВИДЕОЗАЛ: «Чааскаан»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ады» 10.10, 13.20, 16.30. **ВидеоЗАЛ: «Чааскаан»** 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң эргим ынак оглувус, дуңмавыс, акывыс Доктыш Кириллович **ООРЖАК** бо чылдың январь 4-те аар аарыгдан аарааш, амыдыралының 26-гы чылында чырык өртемчейден, бистерден кезээ-мөңгеде чарлып чоруткан.

Эргим оглувусту сөөлгү орукче үдеп, орнукшударынга материалдыг болгаш моральдыг тала-биле биске дузалашкан Сүт-Хөл кожууннуң культура килдизинге, кожууннуң төп Культура бажыңының коллективинге, кожууннуң төп эмнелгезинге, уругларның уран чүүл школазынга, кожуунда пенсия фондузунуң салбырынга, «Диинчигеш» уруглар садынга, Суг-Аксы суурнуң өске-даа албан-организацияларынга, эш-өөрүвүске, дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, Тывавыстың бүгү булуңнарындан чыглып келгеннерге сеткиливис ханызындан четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илередип, черге чедир мөгейдивис.

Ада-иези, акылары, дуңмаларындан.

Бистиң ынак хеймер дуңмавыс, оглувус **Леонид Сатович ШИВИТ-ООЛ** аныяк чаш назынында аар аарааш, этте мөчээн. Сөөлгү орукче үдежип, материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирген республиканың харылзаа черинге, төрелдеривиске, эш-өөрүнге, чаңгыс классчыларынга, кудаларывыска сеткиливистен мөгейдивис.

Ада-иези, угбалары, акылары, даайы, кадайы, честези, чаавалары база дуңмалары.

Бистиң ынак ачавыс **Арион Арыевич ШАҢНАА** аныяк назынында айыыл-халапка таварышкаш, мөчээн. Сөөлгү орукче үдежип, материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирген төрелдеривиске, чаңгыс классчыларывыска, эш-өөрүвүске, хөгжүм-шии театрының директорунга база 40 дугаарлыг садыгга болгаш амгы «Енисей» садының директору Роберт Дермеевич Доржуга сеткиливистен четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Ынак эжи база уруглары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Артур ХЕРТЕК (кол редакторнуң оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Адыгжы СААЯ (килдис редакторy), Арапчор ОКСУР (килдис редакторy).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 6444.

Чагыг № 56.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.